

2 • 1982

KIRJANDUS

Ja

SISUKORD

U. Tonts. Kirjanik ja tema aeg. Lähenedisi teemale «Juhan Smuul ja eesti nõukogude kirjandus» . . .	57
Ü. Tuulik. Juhan Smuul — nagu teda tundsin . . .	62
P. Lias. Lilli Promet romaanikirjanikuna . . .	69
R. Hinrikus. «Mina — kommunistlik noor»: poemi genees . . .	73
Helgi Vihma, Heidi Vihma. «Muhu monoloogid» ja Muhu murrak . . .	85

PUBLIKATSIOONE JA MATERJALE

I. Saks (koost.). Väljavõtteid Juhan Smuuli kirjadest ja mujalt . . .	92
Kaks «Jäise raamatu» saatesõna . . .	97
O. Jõgi (koost.). Kirju kolleegidelt Juhan Smuulile . . .	98

MEMUAARILIST

A. Kaal. Kokkupuuteid Koguva mehega . . .	102
---	-----

RAAMATUTE KESKEL

V. Villandi. Nägu . . .	108
-------------------------	-----

RINGVAADE

NSV Liidu riiklikud kirjanduspreemiad 1981 . . .	109
K. Salve. Olli Kõiva 50 . . .	110
H. Kaal. Lõppesid õpetajate keelepäevad . . .	111
T. Nukka. Emakeele Seltsis . . .	111
V. Lonn. Kingisepa keelepäev . . .	112
P. Alvre. Väitekirjad soome-ugri keelte alalt . . .	112
Oiendusi . . .	112

K a a n e l: Endel Maisaar. Juhan Smuul (süsi, 1956).

© Kirjastus «Perioodika», «Keel ja Kirjandus» 1982

KOLLEGIUM: P. Ariste, V. Hallap, A. Hint, E. Jansen, O. Jõgi, A. Kask, R. Kull, V. Pall, H. Peep, E. Päll, E. Sögel, A. Tamm, O. Tedre, A. Vinkel.

TOIMETUS: O. Jõgi (peatoimetaja), S. Ruutsoo (peatoimetaja asetäitja), E. Kindlam (vastutav sekretär), A. Langemets (kirjandusteooria ja -kriitika osakonna toimetaja), H. Niit (kirjanduse ajaloo ja rahvaluule osakonna toimetaja), U. Uibo (keeleteaduse osakonna toimetaja), I. Pärnapuu (toimetaja).

Toimetus: Tallinn, Mustamäe tee 51 («Põllumajandusprojekti» maja, neljas korrus, toad 402 ja 404). Telefonid 532-468, 537-208. Postiaadress: 200090 Tallinn, Peapostkontor, postkast 142.

Laduda antud 19. XII 1981. Trükkida antud 1. II 1982. Trükiarv 3600. Staicele Paberivabriku trükipaber nr. 1. 70×108/16. Trükipoognaid 3,75. Tingtrükipoognaid 5,25. Arvestuspoognaid 6,28. MB-00510. Tellimuse nr. 3989. Hans Heidemanni nim. trükkkoda, Tartu, Ülikooli 17/19. II. Tellimishind: 3 kuuks rubl. 1,35, 6 kuuks rubl. 2,70, aastaks rubl. 5,40.

«Кезь я кирьяндус» («Язык и литература»), журнал Академии наук Эстонской ССР и Союза писателей Эстонской ССР. Выходит один раз в месяц. Издательство «Периодика», Tallinn. На эстонском языке.

KEEL *ja* KIRJANDUS

E E S T I N S V E E S T I N S V
T E A D U S T E *ja* K I R J A N I K E
A K A D E E M I A L I I D U
A J A K I R I

Nr. 2 • VEEBRUAR 1982 • XXV AASTAKÄIK

Kirjanik ja tema aeg

Lähenemisi teemale „Juhan Smuul
ja eesti nõukogude kirjandus“

ÜLO TONTS

Väljapaistev looming ei sünni väljapaistva ande ja loojaisiksusega. On vaja erakordsena mõjuvat omapära ja individualiteeti, on vaja loomingu kordumatust, et sünniks teosed, millel on tähendust väga paljude jaoks, mis jõuavad päralt nagu vastuvõtja individuaalsusest hoopis mööda minnes, mis muutuvad nobedasti rahvuskultuuri ühisvaraks.

Kuidas sünnivad, kust tulevad väljapaistvad ja kõige väljapaistvamad kunstianded? Ammune küsimus, millele vastama me eelmistest põlvkondadest targemad ei ole. 1922. aastal väitis Lunatšarski, pidades väga konkreetselt silmas Oktoobrirevolutsiooni võidu läbi avanenud perspektiive: sotsiaalse progressi käigus ilmub kiiresti ja järjest rohkem suuri ning sealhulgas geniaalseid kunstnikke.

Lunatšarski prognoosi meelde tuletades jätab A. Bušmin igaühe enda otsustada, kuidas on läinud tegelikult. Ise on ta seisukohal, et nendes asjades on võimatu midagi ette näha. Geniaalse kunstniku ilmumine sõltub suurest hulgast bioloogilistest ja sotsiaal-ajaloolistest teguritest, mille koostmõju saab ainult väga harva võimalikuks.

«Puškinile eelnes kaheksa sajandit vene kirjanduse arenemist. Veel ei ole keegi temast kui poeedist kõrgemale tõusnud.»¹

Eelöelduga ei ole tahetud väita, nagu puuduksid aja (ühiskondliku ja kirjandusliku epohhi) ja suure kunstniku vahel seosed või nagu oleksid need seosed midagi sellist, mille tunnetamiseni me lihtsalt ei küüni. Suure kunstniku ja tema kaasaja vahekorras on mõndagi ootamatut või näiliselt pea peale pööratut, paradoksaalset. Nõnda näiteks nendes asjades avaldub kordumatuse ja kordumise, üksiku ja üldise dialektika, mille ühele avaldusele on eespool juba viidatud. Mida iseseisvama, kunsti üldi-

¹ А. Бушмин, Преемственность в развитии литературы. Ленинград, 1978, lk. 193—194.

sest voolamisest väljaulatuvama kunstnikuga on tegemist, seda sügavamale haarab ta oma loomingus ajastusse, seda jõukohasem on talle kujutada ajastuomast ja tüüpilist. Mida eredam anne, seda raskemini põhjendatav, ootamatum, suurema juhuslikkusega mõjuv on selle ilmumine ja eneseteostus. Anne ja aeg saavad kokku ning põhjendada ei ole siin esialgu midagi. Ka kirjanduse eelneva arengu poole pöördumine ei saa aidata. Seda tihedam ja enesestmõistetavam tundub niisugune koosolemine tagasivaates, seda rohkem on suur kunstnik see, kelle puhul sobib ütelda: oma aja poeg, oma aja laps.

Nõnda on arvatud ka Juhan Smuulist. On üteldud, et Juhan Smuul sobis oma aega. Niisugune väide jääb muidugi alati mingil määral vaieldavaks. Igal inimesel on elamiseks ainult üks aeg. Valida ei saa, korrata ei ole võimalik. Me ei saa kunagi teada, missuguseks oleksid kujunenud J. Smuuli kirjanikusaatus ja looming teistsugustes tingimustes kui need, milles ta kirjandusse tuli, kirjanikuks tunnistati, enese tuntuks ja kuulsaks kirjutas. Võime kujutleda noid teistsuguseid ajaloolisi ja ühiskondlikke tingimusi, aga see oleks ka kõik. Teise, teistsuguse loomingu kujutlemine nii isikupärase kunstniku puhul oleks absurd.

Mõtleme kas või ainuüksi sellele, kui loomulikult ja orgaaniliselt liitus J. Smuul oma esimese trükki jõudnud luuletusega Suure Isamaasõja aegsesse eesti kirjandusse. Kirjaniku sobimine oma aega saab konkreetse sisu. Luuletuses noorimast õest kirjutas Smuul tunnetest ja elamustest, millest tollal kõige rohkem kirjutati, tegi seda aga kirjanduse üldpilti kadumata. Tolleaegse eesti nõukogude luule ühisainest kirjutades ei korranud J. Smuul kedagi. Küll aga püüti varsti jäljendada tema luuletust ja imelikku ei olnud selles kõige vähematki.²

Küllap oleks vaja põhjalikumalt aru pidada selle üle, mida tähendas, missuguseid impulsse andis (ja võis anda) Suure Isamaasõja aeg eesti nõukogude kirjanduse edasisele arengule. Luule vahetu tõus on teada, aga tundub küll, et nende aastate mõju ja tähendus oli hoopis laiem ja ulatus kaugemale. Vene nõukogude kirjanduses viiekümnendate aastate teisel poolel toimunud positiivsete muutuste ning toleaege kirjanduse suure ühiskondliku aktiivsuse sotsiaalseid juuri on ühiskonnaelu leninlike normide taastamise kõrval nähtud Suurest Isamaasõjast päritud kogemustes.³ Eesti nõukogude kirjanduses äratav kõigepealt tähelepanu, kui palju sõjakogemusega noori hakkas kirjutama ning sai kirjanikuks. J. Smuul on oma Isamaasõja-aastatest mõndagi kirjutanud, küll tõsiselt, küll humoristlikult, nii ilukirjanikuna kui ka publitsistina. Tagasivaates tundub ometi, et seda on vähe ning pilt lünklik. «Jäises raamatus» kõneles kirjanik sõja-aastate kibedast koolist ja karmidest mälestustest, «mille eest, õige küll, tuli maksta liialt kallilt. Neil aastatel me nägime inimese hinge, tema «mina» rohkem alasti kui kunagi enne või pärast seda».⁴

Oleks nagu palju üteldud, aga — missugusest hinnast Smuul siin ikkagi kõneleb? Ent kui tekib vajadus mõista, mis on selle erilise jõu ja hoo taga, millega J. Smuul kirjutas sõjajärgsetel aastatel, läheb mõte ka keerukale, vastuolulisele Isamaasõja-kogemusele. «Inimesele, kes on olnud sõjas, ei lõpe sõda kunagi ja tal on peaaegu võimatu lahkuda sellelt poolelt, kus ta sõdis. Sõjas olnuga jääb sõda alati, ja võib-olla oli minuga hiljuti lõppenud sõda, kui ma Leevakule läksin.»⁵ J. Smuul

² D. Vaarandi, «Rahva Hääle» lugejate kirjanduslikust kaastööst. «Rahva Hääle» 24. XII 1943, nr. 51.

³ В. Перцовский, «Авторская позиция» в литературе и критике. «Новый мир» 1981, nr. 7, lk. 68.

⁴ J. Smuul, Jäine raamat. Tallinn, 1959, lk. 174.

⁵ J. Smuul, Ladusid seal kive müüri noored mehed Järvesuust. «Noorus» 1967, nr. 10, lk. 34.

ei pidanud neid ridu kirjutades silmas enda kirjanduslikku arengut. Ta on seda aga juhtumisi puudutanud, ja vägagi huvitavalt. Samast asjast on juttu artikli algul: «Kuid usun, et eelkõige viis mind Leevakule uudishimu, too sõjast tulnu uudishimu ja nälg rahuliku, nälg midagi loova ja mitte lõhkuva töö järele, mida tunneb inimene, kes on olnud sõjas, kus «võit» ja «varemed» olid sageli võrdsed suurused.»⁶

Kirjaniku ja aja sobimisest kõneldes peetakse tavaliselt silmas just sõjajärgseid aastaid, komsomolipoeeti, J. Smuuli rolli neljakümnendate aastate teise poole eesti kirjanduses. «Luules» «kirjanduse» asemel eelmises lauses oleks küll faktitõesem, kuid ühtlasi ebatäpsem. J. Smuuli värsilooming, eriti poeemid, määrasid palju terves tolleaegses eesti kirjanduses. «...Juhan Smuulis endas, s.o. tema loomingus on otsekui koondatult ja teravdatult kogu nende aastate eesti kirjanduse arengulugu. Smuul pole sellega ainult seotud, ta on see ise,» kirjutab J. Peegel kümme aastat tagasi.⁷ Kõik viimseni õige, ainult et mõlemad, nii sõjajärgse eesti kirjanduse arengulugu kui Smuuli nende aastate loomingulugu, ootavad alles lähemat seletamist.

J. Smuul on ise meelde tuletanud, et ta oli ainult ühe trükitud luuletuse autor, kui temast ajakirjanik sai. Sellele sobib lisada, et ta oli ainult ühe trükitud raamatu autor, kui loobus 1947. aastal ajakirjanikutööst ja jätkas kutselise kirjanikuna. Ning seda ajal, kui kirjanduslik professionalism meil sama hästi kui puudus! See ei olnud peapööritus edusamudest. J. Smuul kirjutas järgmistel aastatel ka päris palju kehvi värsse, aga seda mitte peapöörituse või varase kutselisuse pärast. End kirjanikutöö jaoks vabastades tegi Smuul nimelt seda, mida oli vaja talle endale ja mida veel rohkem oli vaja tolleaegsele eesti nõukogude kirjandusele. Ühiskonnaelus oli alanud suhete ja normide järsk ümberkorraldamine. Sellest tulenes kirjanduse ja kultuuri teisiti häälestamine, ülemineku-periood, milles lausa seaduspärasuse jõuga annab end tunda kunstilisuse taandumine, kunstitaseme langus. Just Smuuli ja tema põlvkonnakaaslaste osaks sai sellele tendentsile jõudumööda vastu astuda. J. Smuuli panus oli suur. Küll oma ajale, olevikule kirjutades tabas ta mõndagi niisugust, mis kõlab ka hilisemas ajas. Punavooris käimine jääb tänasest lugejast kaugele, vajab ehk juba selgitavat kommentaari. Koguvalased ise aga, kes punavooris käisid, on tänagi huvitavad ja nende elu tähendusriikas.

J. Smuulil ei olnud kombeks oma trükitud teoste juurde väga põhjalikult tagasi pöörduda. Vahel seda siiski tehes tunnistas ta, et uut kirjutada on parem kui vana ümber töötada. Kuidas ülepea suhtuda oma teoste hilisemasse muutmisse? Muidugi on autoril õigus seda teha, aga missugune võiks olla selle õiguse kasutamise sügavam õigustus ja mis toimub tegelikult selle õiguse kasutamisel? Need on huvitavad küsimused, mis viivad mitmete loomisprotsessi ja kirjanduse olemuse põhiprobleemide juurde. Kui lähtuda sellest, et kirjandusteos ei ole tavaliselt lõpule jõudnud, vaid katkestatud (loomis)protsessi resultaat (niisugusel arvamisel on näiteks D. Lihhatšov), peaks järgnema, et autori hilisem tagasipöördumine teose juurde on enesestmõistetav, on lihtsalt kunagi pooleli jäänud jätkamine. Kui aga võtta aluseks, et iga kirjandusteos on sündinud konkreetsetes ajas, dokumenteerib kirjaniku ja aja vahekorda — ning andekate ja suurte loojate puhul avab loomisaja olemuslikke jooni ja tendente —, osutub oma teoste hilisem muutmine kohe mõttetuks, koguni absurdseks, selle läbi autor nagu tühistaks teose.

Niisuguse probleemitsemise lähtekoht on J. Smuuli sõjajärgsete aastate looming. Valdavas enamikus koosneb see teostest, mille side kirjutamisajaga on nii tugev, et parandamisel puudub igasugune mõte, kui

⁶ J. Smuul, Ladusid seal kive, lk. 34.

⁷ J. Peegel, Armastada ja austada inimest. «Õhtuleht» 18. II 1972.

lihtne siis ka ei oleks näidata pinnalisust või mis tahes muid soovida-jätmisi. Sõjajärgsete aastate Smuul oli paljuski naiivne ja ebaküps ning andis tolleaegsele eesti kirjandusele ometi märgatavalt rohkem kui tema targad, erudeeritud, kogemustega, järeleproovitud andega kolleegid.

Sellest lähtudes — õieti siis lähtudes kirjaniku ja aja vahekorra ise-ärasustest J. Smuuli varasemas loomingus — tuleb hoolega läbi mõelda, kuidas omavahel suhestada kirjaniku loomingu varasemaid ja hilisemaid järke. Ahvatlus vastandada võib olla suur — arengukäigu dramaatilisus ja reljeefsus on ju selle läbi alati võitnud. Kuid on meil selleks ikka küllalt alust? Mida paremini mõista ja rohkem arvestada Smuuli kirjaniku-individuaalsust, tema loomusesse programmeeritud vastutavat ajatunnet, seda eitavam tuleb vastus.

Mismoodi muutus kirjaniku ja aja vahetõrge J. Smuuli loomingus pärastpoole, viiekümnendail ja kuuekümnendail aastail? Mis teises, mis jäi endiseks? Ühiskonna kaugeleminev uuenemine viiekümnendate aastate keskpaigast alates — ühiskonnaelu leninlike normide taastamise ühishimmetaja all — peaks olema hästi teada. Üleminek isikukultusega märgitud aastatest leninlike normide taastamisele tekitas mõnegi eesti kirjaniku loomingus lühiajalisi kriise. Võlaraamatu lehitsemine (D. Vaarandi «Mairidadest» laenatud kujund) tähendas loomispause. J. Smuuli loomingus toimus üleminek sisemist pidevust kaotamata. Tähendas see, et kirjaniku vahetõrge kaasajaga ning ühiskonna muutumisega minetas siitpeale midagi oma varasemast teravusest ja intensiivsusest? Vastus on eitav, olgu jutt siis viiekümnendate aastate keskpaigast või hilisemast ajast. Neljakümnendate aastate teise poole loomingus huvitas Smuuli kõigest rohkem inimese muutumine, teistsuguse, rõõmsama elu võimalus. Kirjanik uskus, mida soovis. Selles uskumises oli naiivsust, ometi suutis ta kirjanikuna, just lüroepikuna viia selle ajajärgus elava soovi ja usu paljude inimesteni. Viiekümnendail aastail ühiskonnas alanud muutused küll kaineastasid, asetasid lähimineviku kriitilisse valgusse, kuid tähendasid ühtlasi täiesti reaalselt nihkumist niisuguste ühiskondlike suhete poole, mida Smuul pidas oluliseks, mille nimel ta kirjutas. Inimene hakkas tagasi saama oma kohta kirjanduses — muutus jälle põhi-väärtuseks, teiste väärtuste mõõdupuuks. On iseloomulik, et Smuuli intuiitvne andelaad pani end siingi maksma. Oleks muidugi üsna poolik tõde, kui väita, et Sõgedate küla kirju luues aimas ta kirjanduse muutumist ette ja suutis niiviisi kirjutada raamatu, milles inimese väärtuse ja inimesesse suhtumise probleem hoopis uut moodi ja värske lahenduse leiavad. Määravaks sai selle ja mitmete järgmiste teoste sünnis ikkagi kirjaniku enda programm, kirjaniku enda tõde, tema inimesekontseptsioon. Kõige selle väljendamine oli kooskõlas ühiskondliku mõtlemise ja kirjanduse uuenemisega. Kui jätta tähele panemata J. Smuuli loomingu pealisülesanne, kitseneb «Atlandi ookean» tööetika probleemide sõelumiseks, «Jäine raamat» aga muutub lihtsalt huvitava reisipublikustika näiteks.

Niisuguse arengujoone tähendus saab mõistetavamaks, kui meenutada, missugused ulatuslikud ja põhimõttelise tähendusega muutused toimusid viiekümnendail aastail terves nõukogude kirjanduses. Algas sotsialistliku realismi uus faas, seda meetodit hakati käsutama kui avatud meetodit.⁸ Uue, nõukogude kirjanduse järgnevas arenemises olulise tähendusega metodikäsituse maksvuselepääsemist seostatakse kõige sagedamini B. Sutškovi vaadete ja tegevusega. J. Smuuli tolleaegse loomingu iseloomulikuid jooni silmas pidades on huvitav lugeda, kuidas bulgaaria uurija K. Goranov iseloomustab Sutškovi lähenemist sotsialistliku realismi meetodi uuele etapile. Goranovi järgi oli Sutškovi jaoks peamine normatiivsuse eitamine, tegelikkuse ja kunstniku talendi usal-

⁸ Б. Сучков, Действенность искусства. Москва, 1978, lk. 89 jj.

damine, revolutsiooniline leppimatus elutõe otsimisel, inimese vabaduse ja täiuslikkuse idee, kunsti võimaluste ja piiramatu mitmekesisuse austamine, kunsti kommunikatiivsesse tähendusse uskumine. Kogu see avatus ei tähendanud aga piiride kaotamist. Meetodi uuenemise sisuks ei olnud põhimõtetest lahtiütlemine, vaid nende konkreetne ja ajalooline, mittedogmaatiline tõlgendamine ja rakendamine.⁹

Sellel taustal tekib J. Smuuli individuaalse loomingumeetodi ja selle muutumise küsimus. Individuaalse meetodi kategooria ei ole üldkasutatav, küll aga on väga argumenteeritult kõneldud selle rakendamise kasuks. Määravaks on peetud ka kirjaniku loomingu muutumise jälgimist.¹⁰ Muutumise ja stabiilsuse dialektika J. Smuuli loomingus võiks olla omaette ulatusliku käsitlemise aineks, kusjuures vaatluse alla tuleksid mõistagi ka kirjaniku ja aja suhted. Kirjaniku looming neljakümnendate aastate teisel poolel näitab küll ajatundlikkust, ei vasta aga küsimusele, kuidas reageeris kirjanik aja muutumisele. Vastuse annab viiekümnendate aastate looming, seda kontrollitakse ja kinnitatakse kuuekümnendail aastail, milles uusi iooni lisavad eriti teravalt ajakriitilised teosed. J. Smuuli loomingu pidevust kandev tunnetus, nimetame seda siis maailmavaateks, inimesekontseptsiooniks või veel kuidagi teisiti, on väga stabiilne. See ei ole raamatuline ega õpitud ning selle allikaid otsides jõuame kirjaniku kodupaika, rannarahva elumõistmise ja eetika juurde. Kas ei soodustanud J. Smuuli loomingut sõjajärgseil aastail ka see, et olukorras, kus kirjandus traditsioonidest ilma jäeti, s. t. elimineeriti edasiminekuloomulik alus, võis Smuul toetuda sellele, mis tema jaoks tollal peaaegu täies ulatuses asendas kirjanduse uuemate arengujärgkude tundmist — kodukohalisele rahvaloomingule ja sellega tihedalt seotud elumõistmisele?

Kirjanduslik looming sünnib alati kolme määrava alge keerukas koostmõjus. Isikulise, vahetult autorist lähtuva kõrval mängivad kaasa elu ja kirjandus.

Isikulise alge tähendusest nõnda rõhutatult esiletuleva individuaalsusega loomingus oleks nagu kogunisti ülearune kõnelda. Küllap oleks raske vaielda nendega, kes on väitnud, et «Jäise raamatu» mõjukuse peamine tegur oli autori enda kuu. Niisugune arusaamine tuleb ilmsiks ka lugejate kirjadest. M. Aliger kirjutab J. Smuulile, et «Jäist raamatut» lugedes oleks ta nagu kirjanikuga uuesti tuttavaks saanud ja et see uus tutvav meeldis talle senisest rohkem.

J. Smuul oli oma loomingus naljus avatud ja usaldav, see joon torakas aga seda enam silma, et kirjanik läks isiklikkuses sageli üle eesti kirjanduse traditsioonidega määratud piiri. Seda olulisem on ehk tähele panna, et ta on endast ka väga palju kirjutamata jättnud. Piiri puudumine oli näiline, tegelikult oli piir vägagi range, kuigi seda ei ole sugugi lihtne kindlaks määrata.

Isikulise avaldumine loomingus võiks olla üks pidepunkte, kui tahame otsustada selle üle, missuguses vahekorras oli J. Smuul oma raamatuis kaasaegse kirjandusega ja kirjandusega üldse. Smuuli kui kirjaniku jaoks eriti olulises ajatunnetuses, kirjanduse sotsiaalse tausta tunnetuses mängisid ühe komponendina kaasa ka uuemast kirjandusest saadud muljed. Õigemini küll nende muljete üldistus. Viimast näitavad kujukalt mitmed kuuekümnendail aastail valminud kirjanduspublitsistlikud artiklid. Ometi torkab Smuuli loomingu puhul tavatu selgusega silma, kui tugevasti ja vahetult see oli seotud eluga, elu muutumisega ja kui sõltumatu (muidugi suhteliselt) see oli kirjandusest, kirjanduslikust moest, üldse kõigest neist

⁹ К. Горанов, Единство методологии социалистического реализма в многообразии национальных проявлений. М.: Вопросы теории социалистического искусства. Москва, 1980, lk. 80.

¹⁰ М. Храпченко, Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. Москва, 1977, lk. 214 jj.

mõjudest, mis võivad tulla ja tulevad loomingusse raamatute ja lugemise kaudu. J. Smuul on oma lemmikkirjanikest kirjutanud palju ja suure armastusega, aga oleks ilmselt üsna tulutu hakata otsima konkreetseid mõjutusi ja mõjutajaid. Seosed muidugi olid, ja olid küllalt olulised, aga ilmselt teisel pinnal. Võib arvata, et lugedes otsis Smuul liitlasi, kontrollis ja täpsustas oma asendit kirjanduses. Otseses tähenduses jäi talle siiski kõige lähedasemaks, mingis tähenduses ka eeskuju andvaks kodukoha suuline rahvalooming. Seega siis midagi niisugust, mis jääb kirjan-duse ja elu vahele, millega suhtlemine tähendas samaaegset kontakti nii elu kui ka kunstiga.

J. Smuuli loomingu spetsiifilisematest probleemidest on alles vähe kirjutatud. Niipalju tundub küll selge olevat, et need on mitmeti erinevad sellest, millega oleme oma kirjandust uurides harjunud, mis on muutunud enesestmõistetavaks. Omapärast ja kordumatut on tavalisest rohkem, lahendused ei ole seal, kus need tavapäraselt olema peaksid. Seda kinnitab ka põgus pilk kirjaniku ja tema kaasaja suhetele.

Juhan Smuul — nagu teda tundsin

ÜLO TUULIK

Iga uue juubeliga pannakse meist lahkunutele selga uus ülikond, aina kallim, esinduslikum ja triigitum — aeg tõepoolest ju selgitab inimese väärtusel —, passitatakse ordenid ja aumärgid uuesti nõõpauku ja loetakse ette positiivseim osa inimese ankeedist, nagu hakkaks ta ametikõrgendust saama või välismaale sõitma. Selles puhtast südamest tulevas taotluses on ometigi midagi loomuvastast Juhan Smuuli puhul, kes tõepoolest oskas ja kellele meeldiski riietuda erilise elegant-siga, kanda individuaal-ateljeedes õmmeldud hästi istuvaid ülikondi, aga kes ometigi eelistas kõige esimesel võimalusel valge särgi ja lipsu kappi panna, selga tõmmata sooja kampsuni ja üle võtta paadipiidale või roos-tes reelingule toetamist kannatava kummist vihma- või tormiriide. Sel-list rõivast kandis Juhan ka rõskel ja tuulisel septembrikuu päeval 1969, kui Muhu surnuaeda maeti tema ema Ruudu.

Ajaloole on omane legendide püsivus ja tõe muutumine.

«Olen pärit vanast vabatalupoegade perekonnast,» kirjutab Smuul ise-seisva ja väärika inimese ei-sugugi-varjatud uhkusega reisiraamatu «Jaa-pani meri, detsember» esimeses peatükis, kui «Vojeikovi» vahimadrus teda kõige tavalisemaks tšuhnaaks pidades lubab hommikuni laevatrapile külmetama jätta:

«Las seisab, kurat!»

Pärgamentüriku, mille järgi Smuul on tõepoolest sajandeid vabaduse maitset tundnute järeltulija, kinnitas 2. märtsil 1532. aastal Volmaris ordumeister Wolter v. Plettenberg.

Mingi muu meie päevadeni säilinud dokument ei nimeta ega täpsusta vabaduskirja andmise motiive. On vaid püsinud legend, mis räägib uppumisohtu sattunud ordumeistri päästmisest Väikese väina nõrgal jään. 1961. aastal esines Juhan Smuul Belgiaš rahvusvahelisel kirjanike süm-poosioonil lühikese sõnavõtuga müütidest ja legendidest, kus ta rääkis pikemalt «Thijl Ulenspiegelist» ning oma sõbrast, belgia polaaruurijad päästnud nõukogude lendurist Viktor Perovist.

Võime julgesti öelda, et sel ajal liikusid legendid, anekdootid ja «vabad ümberjutustused» täiel tiivul juba Smuuli endagi ümber.

«Vabad ümberjutustused» tuginesid Smuuli teravale keelele ja tabavale ütlemisele. Selle alaliigi alla võime näitena tuua laialt levinud ja tõe pähe räägitava loo, kuidas Juhan pealinna raamatukauplusest tõise näoga läks küsima selle aja kultuurielustlääris oma ebakompetentsuse ja pühendamatusega silma paistnud ametimehe elulugu, mis olevat ilmunud suures tiraažis pealkirjaga «Peata ratsanik».

Anekdootidele andis kõige sagedamini alust Smuuli vene keel.

Juhan Smuuli oma keele, eesti keele mälu, tunnet ja oskust, eriti veel kirjaniku koolitee lühidust arvestades, nimetaksin ma fantastiliseks. Vaadake kas või Smuuli lauset — kord on see pateetiline ja kõrge, teisel muljub peale kui sõdurisaabas ning mõirgab kui mereorel, aga võib nurruda kui kassipoegki või juulikuu soe laine. Napp lause Smuuli käes plaksatab kui piits; 1950-ndate aastate mõnegi kirjandusliku tühitargutuse lõpetanud Smuuli voltäärlik salvavus aga upitas löödutki nagu lohutusena pisut kõrgemale...

Väga kõrgelt hinnates Andrus Saareste elutööd — eesti keele mõistelist sõnaraamatut —, tunnistas Juhan siiski mitmel korral, et ainuüksi rahvalikke kõvu ütlemissi kirjutaks ta oma käega umbes veerandi juurde.

Juhan Jurjevitši vene keele kohta ütleb insenerkonstruktor Grigori Burhanov «Jäises raamatus» kirjanikule endale nii:

«Keelt te oskate. On ainult mõningaid iluvigu ja tugev aktsent. Kõva «l» ei tule välja, susisevad häälikud ka mitte. Grammatika lonkab, kuid üksnes kohati. Muidugi, sõnavara võiks suurem olla.»

G. Burhanov, loomulikult, oli väga delikaatne inimene.

Üleliidulisena levivad kirjanike ringkondades tänaseni kustumatu eduga ja igihaljastena ennekõike anekdootid Juhan Smuuli ja Žanis Grīva visiidist Anna Sakse juurde ning Smuuli ja Aleksander Prokofjevi kahekõnest Leningradis peolaua ääres, kus suur slaavi keel Smuuli käsituses aina uusi ja üllatavaid nüansse sünnitas...

(Smuul rääkis sageli, et kirjanduse ajalugu tuleks üles kirjutada anekdootidena, siis oleks selles kõige rohkem tõde.)

Legendid aga lehvisid tema kui isiksuse ümber. Päeval, kui Smuuli enam ei olnud — 14. aprillil 1971 — ning Pärnu maantee hallide müüridega haiglas jäi veel üks lühike päevaring F. Tuglase kustumiseni, läksime koos Väino Ilusaga mööda kitsast ja kodust Pikka tänavat ja napi ütlemisega Ilus, kirjanikutöö raskuses ning tähenduses mõndagi kogenud mees, jäi korraks seismagi, et väljaõeldav lause tõepoolest paika jääks:

«Pärastsõja kirjanikest oli Smuul kõige andekam. Hirmus andekas!»

Legendilähedase maine Juhan Smuuli ümber sünnitasid ennekõike ta tõepoolest särav kunstnikuandekus ning kirjanikukuulsus, kuid sugugi mitte vähem tema puhtinimlikud iseloomujooned — vahenditus ja vastutulelikkus, heasoovlikkus ja heldus, ja meie laiuskraadi inimesele mitte liiga sageli omane avatus.

Kunagi kirjutas Thomas Mann:

«Kes on kirjanik? See inimene, kelle elu on sümbol. Ma usun pühalt sellesse, et mul piisab rääkida iseendast, et hakkaks kõnelema kogu epohh, saaks hääle inimkond, ja ilma selle veendumuseta ütleksin ma lahti mis tahes loometööst.»

Inimesed, kes Smuuli raamatuid lugesisid, teadsid ju temast praktiliselt kõike. Sisuliselt on kogu Juhan Smuuli looming tema isiklik ikka ja aina täiendatud autobiograafia.

Juhan Liiv sündis vaesena ja surigi vaese ning meelesegasena. Tema puhtad laulud elavad temast eraldi, temast kõrgemal.

Smuul, ise seda küll vahest liiga tahtmata, ajastu sotsiaal-poliitilistele tendentsidele ja siis kombeks olnud möödunu ülearu ägedale eitamisele

järele andes, uuest ja sündivast ausalt, aga pimeõhinal kaasa kistuna, analüüsiks aega saamata, maalis oma varasemas luules ja poeemides Muhumaa mineviku, saarte looduse ja oma lapseea unistused kõik üsna ühel toonil karmide, vaeste ja tiivututena.

(1955. aastal on tal juba piisavalt kainet meelt ja selget pilku, et sisukas artiklis «Kongressijärgseid mõtteid» tunnistada:

«Väga sageli kujutatakse tööd kodanlikus ühiskonnas äärmiselt raskena, röömutuna, kujutatakse kui orjatööd. Ma teen seda ise oma poeemides, see murrab läbi mõnedes Vaarandi, Beekmani, Kotta ja teiste luuletustes, Männiku ja Sirge jutustustes. [— — —] Mulle tundub, et selle töö hindamisel on meil liiga vähe ausust ja liiga vähe armastust.... [— — —] Teiseks — lapsepõlve kujutamine kodanlikus või tsaristlikus ühiskonnas. Kas meil üldse oli mingit lapsepõlve, mingeid rõõme, mingeid eredaid muljeid? Ma vastan jaatavalt, olles veendunud selles, et inimene, kelle lapsepõlves polnud midagi ilusat, kasvab vaimseks ebardiks.»)

Nüüdse, selgemas ja rahulikumas ajaloo perspektiivis tagasi vaadates saame objektiivse tõena öelda, et Tooma talus võidi elada küll kitsalt, aga mitte sugugi vaeselt. Siin oli suur pere, aga siin polnud tööpõlgureid ning söömata ei jäänud keegi. Selle talu mentaliteedist ja inimvõrdsuse austamisest aga rääkigu see, et Juhani isa Tooma Jüri ei lubanud iialgi isegi juhuslikku ja purupaljast vallasanti, kellele mõnel pool paluke lihtsalt üle ukse visati, panna istuma eraldi toolile või hämaramasse nurka, vaid andis talle koha sellesama pika laua ääres, kus sõi ta oma pere.

Siin polnud aga tõepoolest mingi radikaalse progressi ja muutumise märke. Inimene pidi siin jääma selleks, kelleks ta sündinud oli. Juhani pidi saama töörügaja sellesama Tooma talu kivistel maadel. Mees kasvas ometi suuremaks ja kõrgemaks, kui saatusemärgid seda lubasid.

Karjapoisist saab kuningas ning karjus leiab kuldraha ikkagi vaid muinasjutus, legendis.

Vaese lapsepõlve foon, kitsastest oludest väljapürginu, haigustele ja sõjahädadele pealejäänu maine saatis lugupidamist sünnitava ja hella motiivina kogu Smuuli isiklikku ja kirjanikuelu.

(Paljudele inimestele, kes on lugenud Maksim Gorki kurbliigutavat «Lapsepõlve», jääb suur kirjanik paljasjalgseks elu lõpuni. Ta lihtsalt pidi selliseks jääma, kogu oma pärastisele jõukusele vaatamata, sest muidu kadunuks legendi sünnialus.)

Järgnevad, kõige sisukamad ja kõrgloominguliselt intensiivsemad aastad Smuuli elus lisasid meie teadmistele väikese roostes kalatraaleri mõirgaval Atlandil, kauge, külma ja raskesti ligipääsetava Lõuna jäämandri, tujuka, fataalseid mõtteid sünnitava Jaapani mere ning lumekalgid Teravmäed — see kokku annabki Smuuli loomingu tänaseks pea-aegu kanoniseerunud üldfooni, mehise, puhta ja range, üleva ja suursugusegi, ning kosutavalt erineva luksusaarikul ümber Euroopa või muga-vail reaktiivlainereil üle ookeanide kihutavate kolleegide-kirjanike etteprogrammeeritud maailmapildist.

Sellisel, ja selgemini öeldes, ei maksnud Smuul oma maailmanägemist kinni rahaga, vaid raskustega: tuberkuloosi põdenu tundliku tervisega, hellade närvide pinguldumisega, kõigi kodust kaugel olivate tagasiigatsusega. Kes mäletavad Smuuli, teavad, et ta oli noorelt hall.

(Olen tähele pannud, et tõsised meremehed ei räägi kunagi tormidest, kõikumisest, lõputu loksumise tüdimusest, seda vähem merehirmust.

Ainult ühel korral, 1963. aasta südasuvel, kui Smuul oli lõpuks ometi pannud punkti väga visalt edenevale Jaapani mere raamatule ning me sel puhul lühikese ja valge suveõõ hommikuks istusime, ütles ta laeva-sõidu kohta: «See kõik on raske, kuratlikult raske...»)

Juhan Smuul ei talunud (pretensioonikat) keskpärasust — milline

nina oli tal selle äratundmiseks kirjanduses! —, andetust; ta vihkas kii-
vust, väiklust ja alatust. Smuul ei tegelnud ka sellega, mis moodustab
üsna suure protsendi kunstilähedaste inimeste vaimu- ja seltsielust —
klatšimisega.

Kes Smuuliga kaarte mängisid, mäletavad: Juhani «lehed» võis
alati südamerahuga ära vaadata, sest tal ei tulnud pähegi, et teine selli-
seks alatuseks võimeline.

Niisugune täielik avatus kogu elus, oskamatus aimata või karta halba,
naiivne, kõigutamatu usk, et inimkonnasse on kodeeritud üleüldine hea-
dus, elasid kõrvu ja kokku tema silmatorkava ja ereda andega, sünnita-
des alati mulje selle natuuri puhtusest ja terviklikkusest, aga ka mingist
kaitsetusest. Ma usun, et seegi äratundmine lähendas inimesi Smuulile —
kui millelegi erilisele, teistsugusele kui nad ise. Juhani oli palju ehtsat
hasarti ja võimet kaasa elada. Ta võis huviga jälgida, kuidas mängitakse
malet või bridži, kuid ei mänginud ise kunagi.

«Ma tunnen ennast liiga hästi,» ütles ta. «Kui pihta hakkan, ei saa
enam pidama.»

Aga tõelise lusti ning «värisema võtvate kommentaaridega» mängis
ta kabet ning kõige lihtsamaid, karjapoisieas õpitud ja tööpataljonis ning
heeringalaevas üleharjutatud kaardimänge.

(1954. aastal, kui Kirjanike Liit paiknes veel Toompeal Kohtu tänava
õdusates ruumides, möödus 300 aastat Ukraina ühendamisest Vene-
maaga. Kirjanike Liidu esimees Smuul ja sekretär Lembit Remmelgas
pühendasid sellele tähtpäevale 300-partiilise tamkamatši, mida org- ja
ideoloogilise töö kõrvalt mängiti paar nädalat, kusjuures igaõhtuse tule-
muse plussides-miinustes nad kirjutasid salaja pliiatsiga seinal oleva
Carl Robert Jakobsoni kohevasse habemesse — üks mees vasakule, teine
paremale. Kui uskuda Remmelgat, lõppes matš viiki.)

Poeediks jumala armust võidakse küll sündida, aga see arm ei ole
lõputu. Tee tööd ja näe vaeva, siis tuleb armastus, on seetõttu öeldud
rohkem kui õigesti.

Smuuli enescharimine võiks ja peaks tema kolleegidele ja järgijatele
olema vähemasti niisama tõsiseks eeskujuks kui parim osa Smuuli loo-
mingustki. Väga paljud keskpärased kirjanikud — kes me siis enamikus
muud olemegi! — ei jää keskpärasteks mitte seetõttu, et nende piirid
määrab ande napivõitu ulatus, vaid suuresti oma poolikust enescharimi-
sest, lihtsast laiskusest, väga napist, sageli ühe kirjandusega piirduvast
või ainult emakeelde tõlgitu lugemisest, mistõttu neil pole aimugi, et see,
mis nende arvates väärt ja originaalne on, kirjutati ära ammu aega tagasi
kellegi sakslase, kellegi norralase, kellegi prantslase või kõige õnnetu-
mal juhul üsna sajandi algul kellegi Suitsu või Tuglase poolt.

Juhan Smuuli lugemisjanu ja mälumaht ei olnud mõõdetavad.

Smuuli koolipink jäi lühemaks, kui meie suvatsevus seda täna annab
välja ütelda ja kirjutada, kuid tema haridus ja haritus kannatanuksid
välja kõrgkooli kirjandustudengite eksamid. Professor Villem Altkoa
(Smuuli suuri sõpru ja lemmikuid) tunnistas kord, et kogu oma pika
õppejõustaaži jooksul Tartu ülikoolis on ta päris südamepõhjas rahule
jäänud vaid kolme (!) oma tudengi lugemusega.

1960-ndate keskel väitis Smuul — ja mitte ilma uhkuseta —, et
kõigist elus olevatest eesti kirjanikest on temast rohkem lugenud vaid
Tuglas ja Semper.

(Isegi Vaino Noore heeringatraaleril SRT 4244 uuris Smuul Norra
mere ududes filosoofia ajalugu.)

Koolitee nappus, kui me selle juurde kord veel tagasi tuleme, jäi ome-
tigi kõige hellemaks haavaks Juhani hinges. Kui inimesel on mingi komp-
leks — ärgem jätkem Smuuligi sellest ilma! —, siis kõrghariduse *de jure*
puudumine vaevab Smuuli süümet sellele vaatamata, et mitte kunagi ei

tulnud ühelegi ta pahatahtlikestki kolleegidest pähe mõtet Smuuli kompetentsust või Liidu esimehe kõrgel ametipostil olemist kahtluse alla seada mingi bumaaga või diplomi puudumise tõttu. Aga tal oli ja talle jäi mingi lihtsoldatlik, varjatud, aga ometigi aimatav ebamugav mitte-võrdsustunne kõigi nende kõrval, kellele kõrgkool kõigest kõike seersandipaelad andis.

Smuul oli hell, ettevaatlik, mõnikord umbusaldavalt tõrgeski selle põlvkonna suhtes, kes kippus kibekähku kirjandusse astuma, diplom toeks taskus.

Juhan ei kiitnud noori. Mati Unt on ainuke, kelle kohta ma tema suust, ja ainult üks kord, tunnustust kuulsin — pärast romaani «Hüvasti, kollane kass» lugemist.

Smuul pidas lugu heast seltskonnast ning headest napsidest. Ta ei sallinud laaberdamist, jauramist ja lallamist, ei kippunud kellelegi tõde kõtega selgeks tegema ega ideid rusikaga kaitsma.

«Kõige vähem talun ma andetut ropendamist,» ütles ta korduvalt ja pahaselt, kui mõni noorem kolleeg jälle kord oma pahupidi pööratud keeleoskust kippus näitama.

1972. aasta sügisel, kui koos Ida-Soomes loenguid pidasime, ütles tollane Karjala Kirjanike Liidu esimees Uljas Wikström:

«Smuulile ei saanud ju midagi rääkida. Ta ei võtnud sind kuulda!»

Wikströmi kurtmises on muidugi terake tõtt, aga ma oletan, et situatsioonis, mis selliseks muljeks alust andis, kippus ta ise samasse rolli, millega Smuul harjunud oli ja mis tal alati vähimagi vaevata ka õnnestus — olla seltskonna hingeaks, toostide väljaütlejaks ning uute, järjest naljakamate ja järjest suisatõest kaugemale jäävate lugude ning elujuhtumite vestjaks.

Kui palju kordi kordus see küll tema Kadrioru-kodus Kuristiku tänavas!

Kes küll siin ei istunud — Voldemar Panso, Jaan Kross, Ilmar Torn, Ain Kaalep, Paul Rummo, August Sang, Gustav Ernesaks, Erni Krusten, Johannes Semper, Veljo Tormis, Leo Mardna, Harald Habermann, Lembit Rimmelgas, Nazim Hikmet, Nikolai Tihhonov, Kai Laitinen, Kaarel Ird, Paul Kuusberg, Rudolf Sirge, polaarkaptenid ja -lendurid, kunstnikud, arstid, näitlejad, kapten Noor või Nuka Ärni, kümned ja sadad teisedki —, ikka kiskus lõpuks nagu magnetinool ühe mehe poole...

Peaaegu vaikivat, pingsalt kuulavat ning oma hoogsates lugudeski tagasihoitumat Smuuli olen näinud ainult üks kord — Friedebert Tuglase kodus Nõmmel.

Tuglas süütas üksteise järel aina uue «Kazbeki» ning iga ta vaikselt, malbel toonil toodud arutus, mõte või mälestus oli osa sellest päratust kultuurist, mis temasse endasse mahtus või piidles meid lõpututelt raamatuselgadelt loendamatuil riialeil või vaatas toaseinalt Konrad Mäe, Eduard Viiralti või Kristjan Raua originaalidelt.

Smuul seisis nagu pühamu väraval, ja ehk tundis ta, et selle mehe titaanlik eneseharimine on veel kaugemad horisondid avanud kui ta oma, mitukümmend aastat kestnud ränk «järeleaitamine».

Nende kahe mehe vastastikune lugupidamine oli silmatorkav, varjamatu.

Smuuli anne oli erakordne, iseseisev ja ammendamatu.

Smuul oli ka neid kõrgeid professionaale, kes mõistis, et teist inimest kirjanikuks õpetada ei saa. Kirjanikku võib ju tõepoolest katsuda mõjutada, kasvatada või suunata, kuid kirjanikuks jäävad ainult need, kes fanaatiliselt kaitsevad mingit oma, neile selget ja tõest, kompromissiluse, edu ja raha kutsele järele andmata.

(Selgemini kui keegi teine on viimastel aastatel küsimusele, mis on kirjanikutalendi määravaim komponent, vastanud Vassili Belov: «Mehisus.»)

Esimene elus kirjanik, keda Smuul oma silmaga nägi, oli Villem Grünthal-Ridala. Järgnistega — Aadu Hindi, Minni Nurme, Johannes Semperi ja teistega — kohtus ta sõja-aastail.

Smuul ei olnud mõjutatav kogu oma loomingulise elu jooksul — puhtinimlike iseloomujoonte poolest pehme, oli ta nii kunstilistes tõekspidamistes kui ka ühiskonnaelu ideoloogilistes arusaamades üllatavalt kindlameelne ja järeleandmatu; aga saatuse õnnelikul tahtel said Smuulile kogu tema ikka-kestva kirjanikuks olemise (see protsess on ju muutuv, mitte staatiline!) ajal kõige lähedasemateks sõpradeks, loomingu esma-kuulajaks või lugejaks inimesed, kelle n.-ö. kultuurikogemus ning hea maitse ikka midagi tähendasid.

Tahaksin välja kirjutada neli nime: Paul Viiding, Paul Rummo, August Sang, Debora Vaarandi. Paati juhib ju alati loomulikult tüüri-mehe käsi, aga on julgem sõita, kui tead mingite kindlate maamärkide või meretoodrite olemasolu.

Smuul, huilgav, pidurdamatu ja tormav, ei aimanudki teinekord, et sirge, mida mööda ta kihutas, ei olnud päris suvaline, vaid mingi vektori võis temasse olla kodeerinud kas või too vaiksemast vaikssem, märkamatu, endamisi ja endasse elav August Sang, sõjajärgse kirjanduskultuuri kaheldamatu suurkuju.

Mul ei pruugi rääkida Debora Vaarandi tähendusest või tähenduslikkusest; mul oleks õigem pihtida kahetsust, et kõike mõistev Smuul Vaarandi mõjust-tähendusest mitte kõike ei mõistnud. Aga siin said segavaks mitte mõistuslikud, vaid aastatega muutunud inimtundelised aspektid, ja neil on sootuks teised, loogikat sageli eiravad seadused. (Südametunnete ajal sündinud inimvahekordi on kõrvalseisjad alati eriti agarad ja kompetentsed kommenteerima ning klaarima, kuigi neil pole selleks ei kutsust ega seatust.)

Kümme möödasaanud aastat pole meile ikka veel andnud nii oodatavat ja kirjandusajaloo mõttes obligatoorset mälestusteraamatut Smuulist. Juba praegu ei kirjuta sinna enam Villem Altoa ega Nikolai Tihhonov, ei Mart Raud ega Paul Rummo, aga kui sellele raamatule on määratud eesti kirjanduse ajalooa paralleelne saatus, siis saab temast kunagi kauges tulevikus ilusate ja poeetiliste, aga juba luuleliselt ebamääraste ja ebatäpsete vestete kogum, nostalgia järele õhkav koguteos pigem kirjutajaist endist kui Smuulist. (1961. aastal kirjutas akadeemik Paul Ariste mulle Atlandi ookeanile: «Kuskil mujal ei valeta inimene nii palju kui memuaarides...»)

Ehk on mul küll enim kahju Paul Rummo nõnda tõtakast lahkumise-est sajandihäiguse viiduna. Rummoga läks kaasa väga palju teadmisi Smuulist ja mõni küsimus tema kohta, millele ta jälle ise tahtnuks vastust saada.

Kiuslikult hakkas kogu kirjutamise käigus Smuulile vastu kuulsust toonud «Jäisele raamatule» järgnev «Jaapani meri, detsember», kuid Paul Rummo oli Juhanit juba enne Kaug-Itta lendamist vallanud fatalistlike tunnete ja moirakompleksi otsene tunnistaja. Ärasõidupäeval andis Smuul Paul Rummole suure ümbriku, kus olid mingid paberid ja dokumendid.

«Kui... midagi... noh... siis tee lahti.»

Smuul tuli tagasi, elas veel terve kümnendi, aga teda olid juba vaadanud saatuse silmad. Poeet, kes on mõistnud endagi surelikkust, vaatab maailma sügavama mõistmise ja valusama armastusega... Ehk rääkinuks sellest kirjutamata jäänud, «absoluutselt ausana» plaanitud essee-raamat «Inimene ja öö».

Johan Peter Eckermann, Goethe erasekretär, kirjutas pedantse andumuse (ja haritud inimese mõistmisegagi) üles «Kõnelused Goethega tema elu viimaseil aastail 1823—32». Kui suur luuletaja 22. märtsil 1832

igaveseks lahkus, ei pannud Eckermann veel sulge käest, vaid jättis meile teada: suursugusena, tugevana, oma aastaist nooremamana mõjub sakslaste suurvaim sargaski.

Smuul oli kirstus kõhn ja väike. Viimase paari elukuuga võttis ta alla tervenisti viisteist kilo. Ta suri teadlikuna oma tee lõpust, mehisena nagu Georg Ots ja August Sangki. Ta ei jätnud testamenti, kirju lähedastele ega ka avaldamata käsikirju.

Ta jäi suureks oma surmacelses füüsilises jõuetuseski, kurtmata valusid ja hääbumist, halisemata sõprade unustuse üle... Smuul suri üksikuna nagu uhked loomad, kes viimseks tunniks tõusevad kaljuservale või kaovad padrikusse.

Oma elus jõudis ta head teha väga paljudele inimestele, eriliselt aga hoolitses kõige lähedasemate eest. Ta ei vajanud, et sellestki dokumentaalselt tunnistust jääks. Nii lapib ta veebruaris 1971 oma mahukast kirjavahetusest välja kõik need pöördumised, kus kellelgi jälle rahadega kitsas, ning siis, justkui kogemata, lükkab vasak käsi kirjapakile ümber punase kleepja veini pudeli. Ta ei rutta pudelit tõstma, vaid ootab, kuni kirjad on sedavõrd läbi imbunud, et tõesti on põhjust nende äraviskamiseks...

Veel tund enne viimast hingetõmmet, südaööl vastu 13. aprilli 1971, kisub ta äkki ninasõõrmeist välja sinna surutud hapnikuandurid ja ütleb haiglavoodi ääres istuval viimasele elukaaslasele selgete silmade ja ehtsmuuliliku kelmika otsustavusega:

«Laseme siit jalga...»

Ta sureb kell 01.30, koomaseisundis vaid pehmet hapnikuvoolikut tundlike sõrmede vahel ülespoole tõmmates, nagu tariks ta Väikeses väinas varahommikul õngeliini.

Juhan Smuuli kõige suuremate kirjanduslike lemmikute ja inimlike eeskujude hulka kuulus norra polaaruurija Fridtjof Nansen. Selle mehe fooniks oli jää ning sisuks puhtus ja mehisus.

«...just Nanseni raamatud,» kirjutab ta, «panid mind igatsema jäise lõuna ja külma põhja järele. Sest kui keegi on mõistnud jää hinge, siis on see Nansen. Ja ootamatult, nõnda nagu pilvede tagant ilmuv päike paneb jääväljad siniselt või pimestav-valgelt hõõguma, vilksatab tema raamatu lehekülgedel korraks naljakas, pilkav sõna, norralik huumor. Ka kõige raskemates olukordades!»

Justkui Smuuli enda kohta öeldud.

Kuulsal «Framil», mida nüüd Oslos iga huviline vaadata võib, näete ka Nanseni koid. Seda nagu kleenukesele koolipoisile ehitatud laudservadega lühikest magamisaset mõõtis nende ridade kirjutaja mitu korda vaksaga üle; ma oleksin koisse endassegi pugunud, kui see oleks vaid lubatud olnud, ja enne kihla vedanud, et keskmist kasvu eestlane sinna mitte ei mahu. Kuidas mahtus sinna Nansen — kangelane norralaste ja hiiglane muu maailma silmis?

Aga mahtus...

Jää, just jää kiskus kõik viimased aastad Smuuligi.

Kui talle oleks öeldud, et triivida tuleb etteadmata aeg samasugusel «Framil», ja näidatud kitsas kajutis kitsast koid, kus võid magada ainult küljeli, jalad konksus, ei oleks Smuul pöördunud kaebekirjaga meremeeste ametiühingu või Põhja Mereteede Peavalitsuse poole, vaid üle läve astunud ja aasta pärast avaldanud raamatu jää külmusest ning meeste mehisusest.

Lilli Promet romaanikirjanikuna

PÄRT LIAS

Kõik kirjandusliigid on head peale igava — seda Voltaire'i mõtte-tera on Lilli Promet meelde tuletanud teose žanrikuuluvuse ületähtsustajaile. Niisiis, ärgu tehtagu žanre, vaid kirjutatagu teoseid. Lilli Promet ise on kirjutanud mitmes žanris. Kuigi lühiproosat on peetud talle kõige omasemaks,¹ oleks ülekohtune alahinnata muudki. Lilli Promet on võrdselt novellist ja romaanikirjanik, publitsist — reisikirjade ja memuaaride viljeleja —, luuletaja, stsenaarist ja näitekirjanik. Ta on elutundlik, tunneb sõna väärtust ning valitseb žanriseadusi, viies need muidugi kooskõlla oma andelaadiga. Tema eesmärk pole kuulekalt järgida konventsioone, loovalt arendab ta kirjanduse seesmisi võimalusi. Et lugu nõnda, paistab selgesti silma ta romaanidest.

Lilli Promet on kolme romaanide autor. Romaan «Meesteta küla» äratas tähelepanu 1959. aasta romaanivõistlusel, mil R. Sirge kujuka ütluse kohaselt tulid vaka alt vaekausile isikupärased kunstilised lahendused, mida seni oli harjutud tabuks pidama. Läbilõige tagalasse siirdunud eestlaste elust tatari külas Takmakis esimesel sõjatalvel oli võistlustööde seas üks värvikamaid. Sõakas lähenemine ainele uudse vaatenurga alt mõjus aga nii tavapäratuna, et romaan ilmumine viibis 1962. aastani.

Valutu ei olnud ka teise romaanide käekäik. 1971. aastal «Loomingus», aasta hiljem raamatuna ilmunud «Primavera» on minajutustajast peategelase Saskia enesetunnetuse romaan. Raamiks lühiajaline turismireis läbi kevadise Itaalia, kontrasteeritakse tänapäev minevikuga — täpsemalt autori põlvkonnakaaslasile osaksaanud sõjaõudustega, mis lõi parandamatuid haavu inimhinge; samuti vastanduvad romaanis väärtuskriteeriumid, teost läbib autori mure kodumaa pärast.

Romaan «Tüdrukud taevast» (1977. aastal «Loomingus», 1979. aastal raamatuna) kujutab kaht luurajat — Inglit ja Truutut — täitmas ülesannet rindelähedases Eestis viimasel sõjasuvel. Et sidemed keskusega katkevad, ei saa tüdrukud programmi lõpuni viia ja Truutu otsustab läbi rinde omade juurde tagasi minna, Ingel aga jääb kodukohta ootama Nõukogude vägede peatset saabumist. Romaanis etendavad kandvat osa minajutustajast peategelase mõtisklused rahva saatuse üle.

«Meesteta küla» ilmumise ajal vaieldi, kas ja kuivõrd on tegemist romaaniga. Kunstiliselt õnnestunuks peeti teose osistervikuid, nende tundehehtsust ja sõnataidurlikkust. «Kujuneb kirju ja värvikas kangas, episoodide ja elupiltide vaheldusrikas rida, omamoodi mosaiik, kus iga kild on omaette ilus, huvitav ja meelde jääv,» märkis K. Kääri tabavalt.² Kaheldi aga, kas niisugune mosaiik vastab romaanide nõudeile. Kahtlusi põhjustas romaanide tavapäratu ülesehitus. Oma esikromaanis keskendus Lilli Promet inimese siseelu analüüsile nagu teisedki 1960-ndate aastate alguse autorid, näiteks E. Krusten romaanis «Nagu piisake meres» või P. Kuusberg «Enn Kalmu kahes minas». Kuid «Meesteta külas» puudub peategelane. Lilli Promet tabab üllatavalt täpselt väga erisuguste inimeste tundeelu ja mõttekäike, taotlemata eepilist süžeearendust ja hõlmavat karakterikujundust. Kogu panuse teeb kirjanik pretsiisile lüürilispsühholoogilisele analüüsile, mis tavapärase eepilise kujutamise asemel kujuneb valdavaks mitte episooditi, vaid kogu teose ulatuses. See põhjustaski vaidlusi «Meesteta küla» žanrimääratluse üle.

¹ H. Puhvel, Kui tiiger hakkab rääkima. «Keel ja Kirjandus» 1965, nr. 4, lk. 241.

² Vaidlustules oli Lilli Prometi romaan «Meesteta küla». «Edasi» 21. X 1960, nr. 209.

«Meesteta küla» tõi Lilli Promet meie kirjandusse romaani miniatuurides. See on omapärane *mixtum compositum* — romaanina tunduvalt erinev isegi talle lähedastest romaanist novellides, mida klassikalisel kujul esindab meil A. Gailiti «Toomas Nipernaadi». Romaan novellides eeldab, et osistervikud vastaksid novelli mõõtmeile — rahuldaksid ülepea novelli nõudeid: oleksid tiheda süžee, novellipärase sündmustiku ja karakteriarendusega, ka puänteeritusega. Romaan miniatuurides seevastu tugineb laastu või novelleti kui kirjanduslike väikevormide võimalustele — täpsele ja napisõnalisele meeleolu, tundevarjundi, mõttekäigu fikseerimisele. Kirjutada romaani miniatuurides on igatahes julge ja riskantne samm. Siiski osutus see jõukohaseks Lilli Prometile, kes tundlikult valdab eepika minivormide detaile.

Romaan miniatuurides sünnib, kui romaani kujutamisevõtteid märgatavalt rikastada eepika väikevormides peituvate võimalustega. «Meesteta küla» puhul tähendab niisugune taotlus lüürilis-psühholoogilise analüüsi võimendamist, osalt koguni teose terviklikkuse arvel. «Meesteta külas» on kirjanik tabanud esimese sõjatalve eluolu ja meeleolu arvuka tegelaskonna siseelu uurides. Teost raamib tervikuks kunstiline aegruum — selleks on esimene sõjatalv Takmakis. Kuid puudub kompaktsem seos peategelase näol. Sellest romaanini mõnesugune mosaiiksus. Kui määrav koht «Meesteta külas» on miniatuuril, see selgub 1972. aasta ümbertöötatud variandist: kirjanik on nüüd iga peatüki liigendanud ka trükipildis mitmeks miniatuurimööduga osiseks; esitrüki ei ole niisugust liigendust veel järjekindlalt välja peetud. Ka romaanide «Primavera» ja «Tüdrukud taevast» peatükid liigenduvad analoogiliselt kord tugevamini, kord lõdvemini omavahel haakuvaiks osistervikuiks.

Romaani rikastamist proosaepika väikevormide abil, kui küsitav see samm ka paarkümme aastat tagasi ei tundunud, võib pidada päris loomulikuks. Nagu märgib M. Bahtin, «kohaneb romaan halvasti teiste žanridega», seevastu aga «teeb nähtavaks nende vormide ja keele tinglikkuse, surub ühed žanrid tagaplaanile, teised aga lülitab omaenda konstruktsiooni, neid ümber mõtestades ja aktsentueerides».³

Lüürilis-psühholoogilise analüüsi huvides ja oma loomelaadi kohaselt rikastas Lilli Promet romaanizantri kirjanduslike väikevormide kujutamisevõimalustega. Tulemuseks oligi romaan miniatuurides. 1960.—1970-ndate aastate romaanide arengu seisukohalt oli niisugune hübriidvorm meie uuemas kirjanduses ootuspärane.

Oma romaanides on Lilli Promet eepilise süžeearenduse ja hõlmavama karakterikujunduse viinud miinimumini. See ei tähenda aga, nagu puuduksid nendes terviklik süžee ja karakter. Õeldu käib eeskätt kirjaniku hilisemate romaanide kohta — süžee ja karakteri terviklikkuse tagab siin minajutustaja kuju. Samas säilitatakse lüürilis-psühholoogilise analüüsi tundlikkus. Lilli Promet väldib järjekindlalt siingi jutustuslikkust ega kasuta neis teoseis tavapärasest eepilist kujutamisevõttestikku. Süžee ja karakter kujunevad lüüriliste mõtiskluste sees otsekui iseenesest. Mee-nutatagu siinkohal stseeni Firenze õllebaaris («Primavera»). Saskia minajutustus, mis muide on siin rõhutatult lakooniline, kätkeb endas kolme rööbitist tegevust. Saskia ja Märten vahetavad üksikuid repliike; Saskia pilk seirab kõrvallauas istuvat baariküllastajat; Saskia mõtetes elustuvad noorusemälestused. Niiviisi mitmekihiliselt, rööpnevate tegevustega ehitatakse romaan üles algusest lõpuni.

Niisiis, Lilli Prometi romaan miniatuurides ei kujuta endast ometigi lihtsalt miniatuuride jada. Mosaiiksus, mis annab end tunda esikromaanis, seletub osalt peategelase puudumisega, seda kitsaskohta on hilisemates romaanides täitnud minajutustajast peategelane.

³ М. Бахтин, Эпос и роман (О методологии исследования романа). Рмт.: М. Бахтин, Вопросы литературы и эстетики. Москва, 1975, lk. 449.

Nii «Primavera» kui ka «Tüdrukud taevast» on romaanid miniatuurides. Kuid nad on samas ka üpris kindlapiirilised isikuromaanid, esimene Saskia, teine Ingli romaan. Saskia ja Ingel on individualiseeritud karakterid, autori põlvkonnakaaslased, kelle eluhoiakuid ja väärtuskriteeriume täpselt, kuid lakooniliselt eritletakse. Vähe sellest — mitmekülgne ümb-ruse- ja eneseanalüüs toob lugeja ette ka romaani teised tegelaskujud, ilma et autoril tekiks tarvidust sekkuda kõiketeadja jutustajana. Näiteks Fevroniast, samuti Märtenist saame «Primaveras» ettekujutuse Saskia pilgu läbi. Isegi episoodilisemad tegelased — kirjanik Meiler ja professor Konstantin — on teravalt väljajoonistatud karakterid, nii et üht ei ole võimalik teisega ära vahetada. Minajutustus on teadupärast subjektiivne. Kuid Lilli Prometi romaanis osutub ta nii mitmeplaaniliseks, et minajutustuse kaudu fikseeritu hakkab mõjuma objektiveerituna. Me ei kahtle Saskia või Ingli kavatsuslikus erapoolikuses. Teame küll, et tegelased, kes nende silmade kaudu meie ette jõuavad, on nähtud subjektiivse pilgu kaudu, kuid peategelane näeb ennast ja ümbritsevat mitmekülgsest ning seepärast nihkub tema subjektiivsus tagaplaanile, erapoolikuse mulje aga kaob täielikult. Selles subjektiivse objektiveerimises peitub lüürilis-psüh-holoogilise analüüsi eelise traditsioonilise jutustamise ees. Romaanis «Tüdrukud taevast» toimib veelgi huvitavam seaduspärasus kui «Prima-veras»: mida episoodilisem on tegelane, seda värvikamalt on minajutus-taja Ingel teda näinud. Näiteks Kella Koll on hulga kontuursem Ingli õest Suusist. Episoodiliste tegelaste kontuuristatus on omakorda selle kujutamistehnika eelis, mida võimaldab romaan miniatuurides.

Oma romaanides varieerib Lilli Promet talle omast kujutamiski- viisi väga paindlikult. Iga romaan on talle vastava ajastuhõngulise väärtus- keskmeega. Lilli Prometi romaane lahtab üksteisest ajavahe, millest on piisanud uue, eelmisest teosest erineva vaatekoha leidmiseks.

«Meesteta külas» annavad tooni need uuema romaani kunstilised ise- ärasused, mille kujunemiseks löi soodsa pinna 1950-ndate aastate keskel ühiskonna elus toimunud murrang ja sellele järgnenud kirjanduse uuene- mine. Keskendunud inimese siseelu kujutamisele, vaidleb kirjanik pano- raamromaan tava vastu näha karakteris olukordade sünnitist, kusjuures need olukorrad ise filtreeriti enamasti steriilseks sotsiologiseerimise kit- sastes värvates. Loomulikult sai sel juhul kunstilise karakteri asemel sündida vaid skeem. Lilli Promet hülgab skeemid, otsib inimest. Ka tema loob oma esikromaanis isesuguse panoraamsuse: tagalasse siirdunute tunde- ja mõttemaastiku. Kirjanikku huvitab tavaline inimene elu karmis argipäevas. Ta väldib võimalikult ilustamist ega hooli eriti ka ilutsemi- sest. Seepärast mõjuski «Meesteta küla» tavatuna mitte ainult ülesehituse, vaid ka elukujutuse poolest. Need, kelles oli tugevalt juurdunud valve- kriitiku instinkt, süüdistasid teost ühekülgse tagalaelu kujutamises ning isegi pessimismis. Kui viimane süüdistus tulenes arvustajate kirjandus- likust harimatusest ja lihtsalt mõõdalugemisest, siis esimene murdis sisse lahtisest uksest: kirjanik polnud endale kõikehõlmavat ajastupanoraami eesmärgiks seadnudki.

A. Kaal märkis «Meesteta küla» arutelul teravapilguliselt: «Minu arva- tes võikski «Meesteta küla» iseloomustada kui tugeva olukirjeldusliku kal- lakuga romaani.»⁴ Olukirjelduse kirjutamiseks on tarvilik vahetu aine- tundmine. Isiklik kontakt kujutatavaga, oma silmade usaldamine, liht- sate asjade juurde astumine oli kirjandusõhustikule 1950-ndate aastate lõpul ja 1960-ndate algul üldtunnuslik. Kirjanduse uuenemise kaitseks astus välja ka Lilli Promet: «Seni kuni eksisteerivad lahjad ja lohakalt kirjutatud panoraamromaanid, milles «kõike», «kogu maailma» püütakse

⁴ Vaidlustules oli Lilli Prometi romaan «Meesteta küla». «Edasi» 21. X 1960, nr. 209.

ainult linnulennult ja süvenemata haarata, olulisemat tüpiseerimata, tuleb tugevdada nõuet keskendusele, terviklikkusele, vormikindlusele.»⁵ Lilli Prometi romaaniniatuuri teenis neid eesmäärke.

«Primaveras» avalduvad seevastu juba sootuks hilisema aja — 1960-ndate aastate teise poole otsingud. Lilli Prometit köidab nüüd isiksus suhetes ümbritsevaga ja erinevate aegade. Ta uurib isiksust süvitsi. «Primavera» on autori põlvkonnakaaslase enesetunnetuse romaan. Nagu Lilli Prometil tavaks, paigutatakse ka siin tegelased piirsituatsioonilähedasse olukorda. Tegevus toimub turismireisil. Sümboolne on romaani pealkiri. Saskiale tähendab kohtumine kevadega ka kokkusaamist Märteni ja noorusmälestustega. Minevikku ei õnnestu siiski taastada, sest põlvkonnakaaslasi lahutab ületamatu ajakuristik. Reis kevadesse ja mälestused avavad Saskiale sügavama enesetunnetuse tee.

«Primavera» on mitmeplaaniline romaan: rängad minevikumeenutused vahelduvad põgusate reisimuljetega; banaalne tänavamiljöö on kõrvuti ekskurssidega kultuurišedöövrite varamuisse. Ühtlasi on «Primavera» teravate kontrastide romaan, kui küsimuses on eluhoiakud ja väärtushinnangud, puudutagu need minevikku või tänapäeva. Teravalt on kontrasteeritud Saskia ja Fevronia kui vastakate eluhoiakute esindajad. Kui Saskiale on see reis tõukeks sügavama enesetunnetuse poole, siis Fevronia möödab ilma ja inimesi oma primitiivse maitse ja arusaamade järgi.

«Primaverat» kommenteerides kirjutab Lilli Promet: ««Primavera» on minu meelest eelkõige põlvkonnaromaan. Mind huvitasid inimeste sise-maailm ja suhted. Kuid nüüd, mil raamat on ilmunud, olen hakanud kahtlema — kas mõistetakse peamist «Primaveras»? Tundub, et paljud on näinud ainult Fevroniat. Uskumatul kahtlen küll, kas tema pärast oleksin neli aastat vaeva näinud...»⁶ Kirjaniku kiituseks peab ütleva, et Fevronias on ta tabanud elulise tüübi. Ime siis, et lugeja elukogemuste taustal äratas see tegelane rohkem tähelepanu, kui kirjanik oskas arvata. Imelik oli aga vääriti tõlgendusi lugeda kutsutute ja seatute — elukutseliste arvustajate sulest. Kuid eks kõnele seegi karakteri elulisusest. Fevronial on mõjukaid kaitsjaid, ka kaimude, solvunud kriitikute kooris.

Kui «Primaveras» uurib Lilli Promet isiksust süvitsi, siis romaanis «Tüdrukud taevast» otsib ta isiksuse juuri ja leiab need sidemeis rahvaga. Romaan kajastab ka nihkeid 1970-ndate aastate romaaniotsinguis. Saavad nähtavaks minajutustaja Ingli kõlbeline palge kujundajad ja tagamaad. Taas paigutub isiksus erandolukorda: romaani raamib Ingli ja Truutu lugu. Romaani fookuses on Ingli mõtisklused rahva käekäigu üle. Oma arutluste kaudu jõuab Ingel tõetunnetuseni. Ka selles romaanis on kontrasteeritud kaks kokkusobimatut eluhoiakut: Ingli tõetunnetus ning Truutu kohusetunne. Kuid kontrast ei ole siin nii keskne nagu Saskia ja Fevronia duellis. Kirjanikku köidavad rohkem kanalid, mida mööda Ingel läheneb tõele rahva saatuse mõistmises. Selleks seab ta oma põlvkonnakaaslase silmitsi allaheidetud rahva mõttemaailmaga. Ingli vana kooliõpetaja tsiteerib ridu «Antiookusest»: «Iseseisvust iga rahvas ihkab, teise võimu kogu hingest vihkab.» Kella Koll aga arutleb nõnda: «Tuuman ja tuuman, et tingisivad ja kauplesivad sene Iestimaa perast ku laada parisnikud. No mida nämad ninda meid küll imustavad? Oleks õlema viel obeda ja kulda, vai siedri ja palmi. Suavivad puha meile iad elu ja priiust. Oma pääga ei jäägi enam miski mõelda ega tahtuda.» Siit otseseos Ingli arutlusega: «Oli soe tunne ja heameel selle suhtumise üle okupantidesse. Eriti rõõmustas üleolek. See joon on omane meie rahva hingelaadile. Kogu viletsust võiski läbi aegade ainult naeru najal taluda. Ent vallutaja

⁵ L. Promet, Vastused «Вопросы литературы» ankeedile. Rmt.: L. Promet, Imelik raamat. Tallinn, 1965, lk. 164–165.

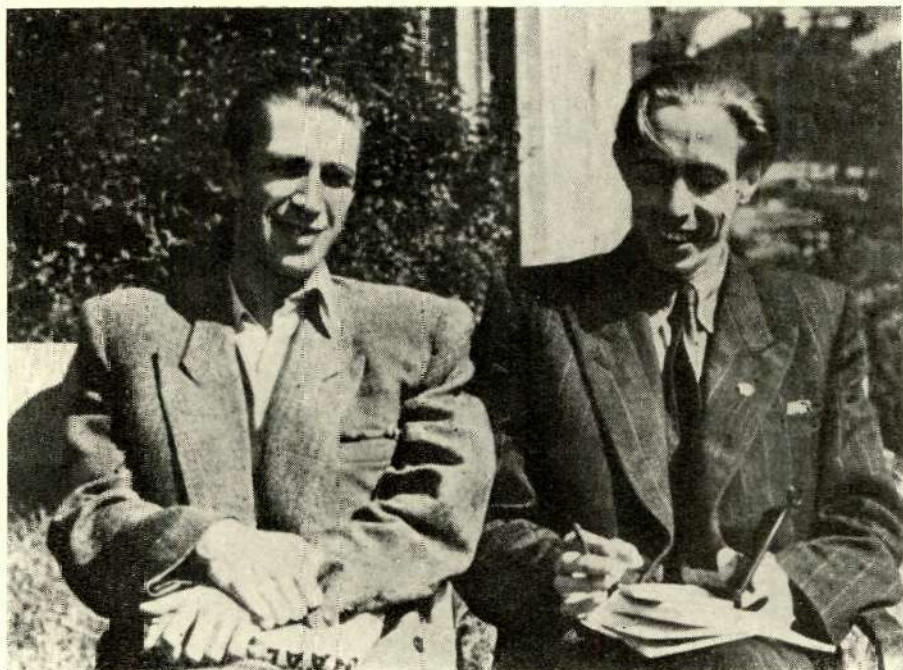
⁶ S. Endre, «Primaverat» ja Lilli Prometit usutlemas. «Edasi» 13. II 1972, nr. 37.

Juhan Smuul.

(Siima Skop, pliiats, 1947.)

Tahvel VI

Ülal: Juhan Smuul Ralf Parvega (1950). All: Lenini
preemia laureaadi tunnistus ja rinnamärk (KM KO,
reg. B 52 : 117).

ei õpi eales tundma allaheidetud rahva mõttelaadi. Selleks on ta liiga kõrk ja iseteadev.»

Lilli Promet on meie iselaadsemaid romaniste. Romaanid miniatuurides näikse kirjaniku andelaadile hästi sobivat. Kuigi Lilli Promet pole žanri-uuendust omaette eesmärgiks pidanud, on ta siiski romaanižanri võimalusi tunduvalt avardanud. Kirjutab ju Lilli Promet oma teosed kunstiehedaiks, leides igaühe jaoks ajastuomase väärtuskeskme.

„Mina — kommunistlik noor“: poeemi genees

RUTT HINRIKUS

Poeem «Mina — kommunistlik noor» lõpetab Juhan Smuuli esimese loominguperioodi, mis algas tuntud luuletusega «Mu noorim õde». Poeemi lõpetamine langeb juba autori loomingulise teisenemise algusse. Suur osa Smuuli esimese perioodi luulest käsitles otseselt poliitilisi päevateemasid. Ometi polnud paljude luuletuste ja poemide teemavalik mitte ainult väljastpoolt tulevate tellimuste täitmine, vaid poeedi seesmise hoiaku väljendus. Noor kirjanik läks veendunudult kaasa kõige uuega. Ta on sel ajal eelkõige komsomoliluuletaja, kellele eesti kirjanduses ei ole nii omas ajas kui ka hiljem kedagi kõrvale asetada. Komsomoliteema, mida alustab esikkogu luuletus «Komnoore pilest», kulmineerib poemides «Järvesuu poiste brigaad» ja «Mina — kommunistlik noor».

Smuuli varasemast kirjanduslikust kujunemisest on andnud ülevaate Ü. Tonts artiklis «Juhan Smuuli poemid ja varasem kirjanduslik kujunemine»¹ ning lühimonograafias «Juhan Smuul»², kus peatutakse eriti poeemi «Mina — kommunistlik noor» autobiograafilisuse küsimusel. Lühidalt on siinkirjutaja puudutanud poeemi tekkelugu ülevaates «Juhan Smuuli käsikirjad ja mõnda ta teoste valmimiskäigust»³. Alljärgnevas vaadeldakse sama teose geneesi teksti ajaloo ja selle kaudu jaolt ka loomisloo aspektist. Poeemi loomisloogu on küllaltki komplitseeritud, sest ta valmis osade kaupa viie aasta jooksul. Järgmiste osade juures töötades tegi kirjanik eelmistesse hulganisti täiendusi ja muudatusi, mis moodustavad mitmeid tekstikihte. Kõige enam huvi pakub kahtlemata teose I mustand, mis võimaldab teose sünni otseseltki jälgida.

Poeemi esimene osa ilmus 1949. a. «Loomingu» 1. ja 2. numbris, teine ja kolmas osa 1952. a. «Loomingu» 4. ja 8. numbris ning neljas osa 1953. aasta «Loomingu» 6. ja 7. numbris. Tervikuna ilmus «Mina — kommunistlik noor» 1953. a., teine trükk 1966 ja viimane autori poolt ettevalmistatud tekst 1972. a. postuumses valikkogus «Valus valgus».

1. Poeemi esimene osa

Säilinud on kolm autograafi. Kahes joonelises kaustikus on I (KMKO, f. 203, m. 30:1) ja II mustandi (m. 30:2) käsikirjad. 34 lehel on esimese osa paranduste I mustand (m. 30:3). Kirjanik alustas poeemi esimese osa kirjutamist 18. VIII 1948 ja lõpetas 9. II 1949. Uuesti võttis ta esimese osa käsile 1952. a. märtsis pärast teise ja kol-

¹ «Looming» 1979, nr. 10, lk. 1445–1455.

² Ü. Tonts, Juhan Smuul. Tallinn, 1979.

³ «Keel ja Kirjandus» 1978, nr. 5, lk. 257–267.

manda osa valmimist. Üksikutele lehtedele kirjutatud täiendused ja parandused kandis ta puhtalt II mustandi vabadele lehekülgedele. Poeemi esimese osa varaseim käsikiri on kirjutatud joonelisse kaustikusse kuuekümne kolmele lehele. Teises samasuguses joonelises kaustikus on II mustand, mis on esimese redaktsiooni puhtand. I mustandi avalikele on kirjutatud hooga käekirjaga: «Juhan Schmuul / Mina, kommunistlik noor / Autobiograafiline poem / 1948/1949». Teine aastaarv on lisatud tõenäoliselt esimese osa valmimisel. Alustamise kuupäevaks on märgitud 18. VIII 1948.

«Proloog» on valminud kolme päevaga, 18., 19. ja 20. augustil. Mahatõmbamisi on suhteliselt vähe. Vahel on värsirida uuesti alustatud sobivama epiteedi või sõnajärje leidmiseks. Tekst on kirjutatud ühele leheküljele, teine lehekülg on tühi. Sinna on aeg-ajalt märgitud ettehaaravaid värsiridu, märksõnu, ka mõtisklusi jms. Esimesel päeval on valminud 12 rida. Järgmisel päeval on kuupäeva alla kirjutatud märksõna «Danko» ja tsitaat A. Allelt «Pea kohal Martin Lutheruse jumal». Danko kujundit on teksti mitmeti sobitatud:

1. kui palju meie ajastus võid leida
kui Dankol südamete põlemist
2. kõik meie ajas loovalt keeb ja tõtleb
kesk Danko-südamete põlemist.

mis esitrükkis on asendatud sõnadega «siin südamed ei lakka põlemast». Teisel päeval kirjutatud osa lõpeb värssidega

Pea kohal
— Martin Lutheruse jumal
ees jalge —
elu tiibadeta lind.

Kolmandal päeval on enne kirjutamise algust üles märgitud sõnapaar «vaderite koor / kommunistlik noor». Kirjutamisel see varieerub:

Mu jootudel koraali süngeid viise
kui ennet laulis kalurite koor.

Kord juba kasutatud A. Alle tsitaat «Pea kohal Martin Lutheruse jumal» on pandud poemi esimese osa motoks. Teose masinakirjaeksemplarile on U. Lahe käega 1953. a. kirjutatud: «Proloogis olemas. Kas kordamine on vajalik?» Esitrükist alates motot ei ole. Nende aastate loomingus kasutab Smuul üldse palju motosid, osalt küll ainult käsikirjades.

Moto järel on esimese osa mustandi algusse kirjutatud (allakriipsutatult) peatüki «Tuisk» algusvärss «Tulime Hiiumaa pealt» ja selle järel sama peatüki neli viimast värssi:

Ees haigutab jäävälja valge suu,
taevas laskub, on madal ja tume.
Ja ma olen rängasti eksinud
elus, tuisus ja lumes.

Värsiga «Tulime Hiiumaa pealt» alustab Smuul «Poeemi Stalinile». Nii on see endale koha leidnud üle poole aasta hiljem. «Tuisu» lõppvärssid on peatüki algusse isegi kaks korda kirjutatud. Ilmselt on need neli värssi genereerinud kogu peatüki, mille autobiograafiline taust on tõestatud.⁴ Sündmus oli jätnud kirjaniku mälu erilise jälje, just sellest alustab ta tegelikult kogu poemi kirjutamist. Enne «Tuisu» kirjutamisele asumist on mustandisse kantud rida märksõnu, millest ainult osa võib poemi käsikirjast lähtudes mõista («Elfi probleem — armastuselu. Algas, sotsiaalne valessein. Tulek sõjast tagasi, ja siis. Avapildis — kuldseid palad ja bajaan. Unistused»). Tõenäoliselt on siin kirjas esialgne kujutlus teose ülesehitusest, taotlustest. Ent kui «sotsiaalset valeseina» võib mõista, siis «Elfi probleemi» teosest lähtudes küll mitte. Tühjadele

⁴ U. Tonts, Juhan Smuul, lk. 102.

lehtede kirjutatu osutab, et kirjaniku mõte on tegevuses mitte ainult kirjutatavaga, vaid ka järgmiste episoodidega või peatükkidega. Nähtavasti «Tuisu» kirjutamise ajal on peatüki «Angerjate paradiis» jaoks kõrvale märgitud: «Kuidas Punahabe armulaual käis / Luges raha, palju õpetaja sai.» Otseselt ei ole Punahabemest juttu kusagil. Esialgne karakterikujutus on kas muutunud või osutab kaksikvärss mingi teise teose kavatsusele. Sealsamas on kirjas ka episood tollal kavas olnud «Isekate küla ajaloo» jaoks. Hoogsalt kirjutatud peatükk «Tuisk» on lõpetatud 27. augustil — viie päevaga.

Pärast umbes kahekuist vaheaega, 21. oktoobril, on kirjutamist jätkatud. Võib-olla oli seda aega tarvis poemi idee ja ülesehituse selgimiseks. Märksõnad vabal lehel osutavad, et kirjanik kavandab poemi esialgu kolmeosalisena: «Kolmandasse viimasesse ossa: Sissesõit Tartu. Zdanovi surm. Leningrad.

Ja kirklikult valusalt nutavad helid
David Oistrahi poogna all.»

Zdanov suri 30. VIII 1948, just teose alustamise ajal. Märkus «Zdanovi surm» võib viidata kavatsusele tuua teose lõpp vahetult kirjutamise aega või seostada mingi assotsiatsiooniga. Samalaadne märkus kordub mustandis paar lehte edasi: «Enne Zdanovi surma või sellesse peatükki — sekundiosuti.» Luuletus «Sekundiosuti» on ilmunud «Sirbis ja Vasaras» 10. IX 1954. Luuletuse kirjutamise aega on raske määrata, sest käsikiri (f. 203, m. 36:10) on dateerimata. Luuletuses rõhutatakse sekundi hinda, vajadust säästa aega.

Enne teise peatüki alustamist leiame mustandist enesesisenduse: «Kirjutada Muhumaast: kirklikult, kirklikult! hästi!» Sealsamas on kirja pandud peatüki «Meie igapäevast leiba anna meile tänapäev» neli algusvärssi («Ja igal hommikul minu isa...»). Kui «Tuisk» sai alguse lõppvärssidest, siis selle peatüki loomisel on suunavad algusvärssid. Ent peatüki ülesehitus ei selgu kirjanikul kohe. Järgneb hoopis Muhumaast pajatav osa (algusega «Oi, sa, Muhumaa, Muhumaa! Oled sa see...»), mis kasvab sedavõrd, et saab omaette peatükiks «Muhu». Pealkiri «Meie igapäevast leiba anna meile tänapäev» kordub taas 20. detsembril, kuid alles 21. detsembril on see sõnastatud sellisena, nagu teda praegu tunneme. 20. detsembril on kirjutatud peatüki alustuseks rida stroofe, mis leiduvad väikeste erinevustega ka puhtandis. Poemi esmapublikatsioonis neid ei ole. Et nad selgelt autobiograafilistena on iseloomulikud nende aastate Smuuli kirjutamismaneerile, esitagem nad II mustandi (puhtandi) redaktsioonis:

Tuhm valu on hinges. Ta nime ei tea.

Aga tunnen — ta närib ja närib.

Ta käseb mind: ära põgene! Pead!

Sama katuse alt olen pärit.

Ja tahtmatult taipan, et iga mu rea

täna värvib see nimetu valu.

Ta on silmis, on südames, sules ja peas.

Olen Muhumaal, kodutalus.

Sama tuba, kus sündisin. Ahi on kus,

aga lagi on endisest mustem.

Kaks vokki ja pingid. Laud, voodi ja luud.

Ja vägevad pakud on ustel.

On vägevad pakud. Ja kõrged on nad.

Laps naljalt neist üle ei astu.

Kuid ikkagi — mannetult madalad

olid surma ja vaesuse vastu.

Kõik nurgad on pimedad. Istume me

lambi väsinud, kollakas ringis.

Ode laulab mul päästija kitsast teest,

kutsub ärkama uinunud hingi.

Ma ei tea, mida teeksin. On sarnane piin
et tahaksin nutta ja lõhku!
Ja lõhutud aknasse karjuksin:
Andke, jumala eest, andke õhku!

Ei saa. Akna taga detsembrikuu
õõ on tõrvanud tahmana mustaks.
Ja vihaselt linki lõngutav tuul
oma kurjale «uu»le on ustav.

Külm meri on tige. Raudlainete vall
mustas raevus end kaldale loobib.
Ja kividki oigavad pilvede all,
all lainete vasarahoobi.

Nüüd laulab mu ema. Ta laul on nii kurb.
Ühest mehest, vist Olafiks hüüti.
Igas salmis on pisarad, püstol ja surm.
Lossipreilist ja armunud rüütlist.

On nõnda, kui magaksin, magaksin,
või kukuksin üle parda.

On nõnda, kui aeg lendaks tagasi
sinna, mida ma vihkan ja kardan.

I mustandis on nende värsside kõrvale vabale lehele märgitud: «Kas ma liialdan. Ei. Oli ilusaid päevi, oli ilusaid hommikuid, aga kõige selle ümber — meie igapäevast leiba anna meile tänapäev. Isalt pärisin elu ja talumaa taluda jäi kuussada krooni võlga.»

Üks terviklikumaid ja läbituntumaid peatükke «Meie igapäevast leiba anna meile tänapäev» on valminud lõpuks kahe päevaga 21. ja 22. detsembril. Parandusi on minimaalselt. Hiljem on välja jäetud üks I ja II mustandis leiduv stroof mure kohta:

Tema oli see «jumala meelevald»,
mis pea kohal rippus kui haamer.
See pead alla koolutav tundmatu tald
kui toas kostis viimane «aamen».

Seega valmisid poemi kolm esimest peatükki järjekorras «Tuisk», «Muhu», «Meie igapäevast leiba anna meile tänapäev». Esmapublikatsioonist alates on «Muhu» ja «Tuisk» kohad vahetanud.

Esimese osa neljas peatükk kannab I mustandis pealkirja «Mina finantseerin», II mustandis «Sõrve kuningad», esmapublikatsioonis «Angerjate paradiis». Kirjanik on siin loobunud autobiograafilisest ainesest ja allutanud tegevuse poemi ideele: elu kodanlikul ajal kasvas kehvik-noorukist nõukogude korra veendunud pooldaja — kommunistliku noore.

Märkused poemi esimese osa neljanda peatüki juures osutavad, kuidas teose edasine ülesehitus kirjanikul pidevalt teiseneb ja konkretiseerub. Peale üldiste juhtlausete («Laeva tee. Et sa nii nagu jäämurdja «Jermak» läheksid oma teed. Meil peab olema jäämurdja jõud») kohtaine teises osas kasutatud värsse. «Laeva tee» võib siin tähendada nii soovi näidata poemi teises osas evakueerumist üle Soome lahe Leningradi kui ka osutada 1950. a. kirjutatud poemi «Tee Leningradi» varasemale kavatsusele.

Neljandat peatükki Sõrvest ja angerjakuningaist on alustatud 13. I 1949. Esialgne kava erineb peatüki sisust («Mina finantseerin. Salakau-bavedajad. Ellam lasti maha»).

Neljanda peatüki alguses võime esimest korda paberilt jälgida, kuidas Smuul korduvalt otsib õiget sõnastust:

1. Sõrve. Madal ja liivane. Maa siin ei toida
2. Sõrve. Madal ja põuane
3. Iidsest ajast tormab (~ murrab) üle Sõrve
4. Kolmest küljest
5. Mere tormi
6. Kolmest küljest murrab üle Sõrve

Usna selle peatüki alguses on huvitav irdepisood, mis alates 1966. a. trükist on poemi tekstist välja jäetud. See puudutab «laulu Sõrve suu-

rest põuast» («Ma tean vanu laule väga palju. / Aga kõige hirmsam on neist see....»). Riimilist rahvalaulu «Sõrve põualaul» tuntakse mitmes variandis. 1935. a. on see üles kirjutatud Arnold Kuuselt kui «Laul Sõrve neidude lõpsmisest» (ERA II 116, lk. 239—240). Laulu lõpus on märkus: «Ülevalpool toodud kujul kuulsin seda laulu talgus lauldavad. Laulavad seda ainult joobnud mehed ja üldse rõveda suuga isikud, viisakas seltskonnas üldiselt tuntakse «Põualaulu» palju viisakamal kujul (umbes sarnaselt, nagu see trükitud «Saarlaste laulikus»).» Smuuli poeemis muundub laul traagilise sisuga ballaadiks, millel pole rahvalauluga midagi ühist peale Sõrve põua seostamise eksinud neiuga. Hoopis uue tundesisu on Smuul andnud rahvalaulust pärit algtekstidele teiselgi, näiteks luuletuses «Ennem Kesselaid see liigub».

14. jaanuaril on J. Smuul kirjutanud vaid kaks värsirida. Siis tekib rohkem kui nädalane paus, misjärel neljanda peatüki kirjutamine hakkab hoogsalt minema. 23. jaanuaril kirjutab Smuul 116 värssi, millest kaks korda sõnastatud on vaevalt kümme kord. 24. jaanuaril lisandub neile 20, 25. jaanuaril 78, 26. jaanuaril 52, 27. jaanuaril 32 ja 28. jaanuaril 36 värssi. Esmapublikatsioonis «Loomingus» on neist välja jäetud kaheksa värssi. Need arvud näitavad Smuuli mõttevaledust, värsistamiskergust, kujunditultva. Märksõnu selle osa kirjutamisel peaaegu ei ole peale paari väga üldise («Mehed Ameerikas, neiud kulakute sulaseks»). Küll on seda peatükki pärast esmapublikatsiooni tunduvalt täiendatud. Juurdekirjutused on tehtud 1952. a. eraldi lehtedele ja puhtalt üle kantud II mustandisse. Nii pärineb 1952. aastast pikem angerjaid poetiseeriv paljude õnnestunud võrdlustega katkend, samuti angerjakuningate teemat lõpetav lõik. Iseseisvaks peatükiks on eraldatud sulaseid käsitlev osa, mida on tublisti täiendatud, lähtudes hiliem kirjutatud osadest. Sealt on juba esimesse ossa toodud kogu teost läbivad tegelased Sepp ja Kadak. On konkretiseeritud tegevust ja täpsustatud peatüki ideelist rõhuasetust. Esimese osa lõpp-peatükkides on asendatud lüüriline pihtimus ideoloogiliselt õige eepikaga. Osalt seetõttu on pärast esmapublikatsiooni kõrvale jäetud mustandi viies peatükk «Minust ja meist», mis esialgu kandis pealkirja «Kuhu?». Tegemist on poemi esimese osa esimese redaktsiooni kõige nõrgema peatükiga, milles peamiselt varieeritakse varem öeldut. Ent just selle enne esitrukki mahatõmmatud peatüki puhul oleks huvitav täpsemalt analüüsida J. Smuuli tollast lugemust ja selle võimalikku mõju kirjutatavale teosele. Poeemi teise osa kõrvale on märgitud üht-teist ilmselt samaaegselt loetud raamatute kohta. Siit leiame välisautoreid ja teatmematerjale. Vene kirjanduse tõlgetele ei ole vihjatud. Neil aastail said «Loomingu» kaudu tõlkes kättesaadavaks mitmed Puškini ja Nekrassovi luuletused, tõlgiti vene nõukogude luulet. 1947. a. ilmus F. Kotta tõlkes V. Majakovski luuletuskogu. Majakovski laad Smuuli luuletajanatuurile kindlasti ei sobinud. Ometi võib leida paralleele kummagi luuletaja aktiivses päevasündmustele reageerimises, loomingu poleemilisuses, isegi dialoogilises olemuses. Selliste kaudsete tõukejõudude otsimisele juhib eriti kõnesolevas peatükis sisalduv vaidlus kujuteldava kriitikuga.

Poeemi esimese osa viimase, kuuenda peatüki «Juunist juunini» käsikirja (kattub esmapublikatsiooniga) ning trükiredaktsioonide võrdlemisel selgub teose esialgse ülesehituse teisenemine üldse. Kuues peatükk on kirjutatud 5.—9. veebruaril. Esitrukkiks on ta peale algusvärsside peaaegu täielikult ümber töötatud. Varasemas redaktsioonis seostub poemi esimese osa lõpp otseselt komsomoli astumisega. Vastuse otsimisel küsimusele, miks minategelane ei saa veel organisatsiooniga liituda, korratakse «Järvesuu poiste brigaadist» tuttavaid sõnu: komsomoli võib astuda siis, «kui midagi kaasa on võtta». Selle osa hilisem redaktsioon on kunstiliselt tihedam ja õnnestunum.

Teist osa on alustatud peaaegu kohe pärast esimese lõpetamist (17. veebruaril) esimese osa mustandikaustikus. Selle osa sissejuhatuseks pidi saama otsene autorikõne pöördumise kujul pealkirjaga «Autorilt», hiljem «Lahtine kiri Marie Underile». See taotleb olla omalaadseks motoks järgmistele osadele, mis kujutavad tulevaste Eesti korpuse võitlejate teed tööpataljonist rindele. «Lahtine kiri» on trükitud ilmunud ainult 1950. aasta «Pildis ja Sõnas» (nr. 8). P. Rummo suulisel teatel on kirjaniku sõbrad soovitanud selle poeemis avaldamata jätta. «Lahtise kirja» lõpetamise järel on päev hiljem jätkatud teist osa peatükiga «Katus». 20. märtsil kirjutamine katkeb. Esimesse mustandisse on märgitud: «Ei saa, ei saa. Mul puudub rahu.» Ja teise: «Siin kõlbmatu. Üle viia «Poeemi Stalinist».» Seal ongi see leidnud koht. Kirjanik asubki selle teose juurde, katkestades komsomolipoeemi kirjutamise pikemaks ajaks. Uuesti on teise osa kirjutamist alustatud alles 11. X 1949 Soodlas. Teise osa jaoks on võetud uus ruuduline kaustik, millele on märgitud «II osa, I mustand» (m. 31:1) ja allakriipsutatult moto: «Der Biene muss!» Teise osa I mustandile järgneb 52 lahtisel lehel II mustand (m. 31:2) ja ruudulises kaustikus III mustand (m. 31:3), mis tegelikult vastab puhtandile.

Teise osa esialgne kava valmis 1949. a. kevadel ja leidub esimese osa mustandikaustiku lõpus. Selle järgi pidi poeem teise osaga lõppema. Üsna detailselt on kavandatud teise osa esimene peatükk «Katus»: «Peab käsitama; Tööpataljoni periood ja ... vabriku ehitamist Tšebarkulis. Valgustama meeleolusid tööpataljonis.... Anda spetsiifiline Uuralitagune miljöö.... Rahvaste sõpruse motiiv.... Ja kui ... vabrik on valmis, on ka midagi meis saanud katuse alla.» Järgmised peatükid on kavandatud vähem konkreetselt: «Teine peatükk: «Sõjalaen 1942.» Kolmas peatükk — Korpus. Neljas peatükk — Rindepilt. Viies peatükk — Kolm portreed. Kuues peatükk — Mina — kommunistlik noor.»

Teise osa I mustandisse on samuti välja kirjutatud teemasid: «Kraav. Hambavalu. Kazahhid. Algab riviga. Hommikune ülevaatus. Labidast. Laul «Hambavalust» — roodu komissarist. Eelkõige inimene — pärast kommunist. Me suitsetame ära kogu tema tubaka, hiljem ta palus meilt, aga polnud anda. Kuidas mööduvad eshelonid. Marssides, ilma lauluta.» Siit jääb kasutamata väga vähe, näiteks pole otsesõnu realiseerunud märksõnad «Kazahhid» ja «Labidast». Poeemi teine osa on valminud kõige kiiremini, vähem kui kahe kuuga, 11. X—1. XII 1949. Kirjutamise alustamisel oli sedapuhku toeks kava, mis töö käigus oluliselt ei muutunud. Küll püüdis Smuul korduvalt leida teisele osale ideeliselt sissejuhatavat algust. Peale «Lahtise kirja Marie Underile», mis on uude kaustikusse puhtalt ümber kirjutatud, oli olemuselt sissejuhatav mustandis leiduv avapeatükk udust. Selle kirjutamiseks on välja märgitud võrdlused: «Udu on nagu mure / Nagu mõtted kodust / Nagu sõda meie ümber / Me matame südame rahutust.» Udu on võtmekujundiks. Algul on peatüki pealkirjaks hilisem teise osa viimase peatüki pealkiri «Katus», kolmandas mustandis «Udu voogab».

Udu vajub ja vajub sealt mägede pealt,
roomab aeglaselt, aeglaselt alla.
Tuleb õhtuste Uurali mägede pealt
ja ta tohutud hõlmad on valla.

74-värsiline peatükk on trükitud avaldamata. Siin nagu teisteski poeemi avaldamata jäänud katkendites on J. Smuuli väleda sule alt tulvanud väheste sisulise kandvusega värsse. Ometi on neis naiivsuse või kunstilise hõreduse kõrval üllatavaid spontaanseid leide, värskeid kujundeid. Poeemi teise osa esmapublikatsioonis 1952. a. aprillikuu «Loomingus» on sellel osal uus avapeatükk, mille autograaf pole säilinud. Peatükk peab olema kirjutatud pärast 1952. a. 27. märtsi, millega on dateeritud teise

osa puhas ümberkirjutus. Seal algab teine osa peatükist «Kraav». Teose viimases, masinakirjalises käsikirjas on autor «Loomingus» avaldatud peatüki maha tõmmanud. Peatükk käsitleb tundeid ja mõtteid sõidul tagalasse. Seega on teisel osal kolm erinevat alguspeatükki, mis poemi esitrüki eel kõrvale jäeti. Tegelikult esimeseks peatükiks saab 12. ja 13. oktoobril kirjutatud «Kraav», mida on hiljem väga vähe parandatud. Kohe seejärel (14., 15. ja 18. oktoobril) on kirja pandud järgmine peatükk «Pataljoni komissar», esialgseks pealkirjaks «Laul roodu komisarist, kommunistist seltsimees Karamzinist». Komissari kujule on ettevalmistavais märkmeis kõige suuremat tähelepanu pööratud. Teise osa esimestes peatükkides («Kraav», «Ešelonid») tõuseb ta ideeliseks tsentrumiks, kelle kõned mehi otseselt mõjutavad. Peatüki esimesest mustandist leiame hilisemad tegevusliinid ja ideearenduse, osa episoodide on kõrvale jäetud (komissari mure oma perekonna pärast). Välja on jäetud ka värssid, mis kujutavad komissari koos meestega kraavi kaevamas:

sest siinsamas, särgiväel, neljaga koos
ka seltsimees komissar kaevab.

Need neli on spetsid. Kuid Karamzin
alles saamatult kangiga toksib.
Olgu! Komissar, sa oled sõbrana siin,
ja meie on sinu mahorka!

Trükiredaktsioonis on komissari kuhu vaesestunud, situatsiooni- ja karakteriloogikale vastavad lõigud on asendatud üldsõnaliste, maksimaalselt ideelis-pedagoogilist tõe teenivate stroofidega.

Kontrastiks teise osa esimestele peatükkidele, milles kujutatakse mehi töös (siin kohtame ka esimest korda Kadakut, kes hiljem saab teost läbivaks karakteriks), järgneb peatükk «desertöördest». Mustandis on selle esialgseks pealkirjaks tsitaat I. Kálmáni «Silvast» «Tuhat väikest ingliti laulvad». Enese jaoks on Smuul vabale leheküljele tähendanud: «Ma topin...[?] kaabakad kõik ühte tubakakotti», poemis «hoian viilid ja desertöörid / ses peatükis korruga tihedalt käes / nagu tubaka padjapööris.» Sisult on see peatükk lähedane «Järvesuu poiste brigaadi» analoogilisele lõigule. Mustandis on need osad mõlemas poemis värvikamad kui trükiredaktsioonis. Kummatigi ei ole peatüki «Desertöörid» kirjutamise hõlpsasti edenenud. Esimene mustand on parandustest kirju ning palju värssid on hiljem kõrvale jäetud. Mustandis lõpeb peatükk:

...Ja plõnksub kitarr,
— nad laulavad koorina «Silvast»:
...tuhat väikest ingliti laulvad — ar-mas-tan.
Kord tuled sa, Rahu. Teatrisse läed,
vaatad Kalmani siirupist «Silvat».
Aus sõber — võin vanduda, et sa siis näed
mitte lava, vaid seda maailma.

...tuhat väikest ingliti laulvad —
armastan!

1. See mesine aaria sinna sind viib
vaob viha su rindu ja kätte
2. See aaria-sahhariin siia sind viib
kui kang vajub viha su kätte.
Ja vihkad siis samuti nii nagu siin
neid rasvunud paadunud pättel!

Teise osa kahe lõpp-peatüki («Iga hinna eest» ja «Katus») värssid on sündinud taas esimese korruga ning jäänud enam-vähem muutmata esimesest mustandist viimase redaktsioonini. Peatükk «Katus» oli esialgse kavatsuse järgi (esimese osa lõpus) määratud teist osa alustama. Peatükid, mis «Katuse» järel pidid jätkama teist osa ja seda lõpetama, kasvasid poemi kolmandaks ja neljandaks osaks. Teise osa I mustandikaustiku vasakpoolsed vabad leheküljed muutuvad lõpu poole omamoodi märkmikuks, kuhu kirjanik on konspekteerinud teatmematerjali käsil-

oleva osa jaoks (Stalini kõne 6. nov. 1941 jm.), teinud väljakirjutusi loetud teostest (Shakespeare'i «Julius Caesar», «Hamlet», Goethe «Prometheus»). Siin on pähe vilksatanud kavatsusi, tabavaid ütlusi (poeetide kohta: «Meie toitja ja katja — šabloon»). Eriti pakuvad huvi 13 lehekülge, millel on (tihti peale diagonaalselt) märkmeid kolmanda osa kohta. Nii üksikasjalikku ettevalmistust enne kirjutama asumist ei leidu üheski teises Smuuli käsikirjas. Märkmeid on erinevate tintide järgi otsustades tehtud mitmel korral. Osa neist on üheselt mõistetavad ja jälgitavad, näiteks: «Tunnete analüüs. Malaariast kollane — teised läksid diviisi, mina ühte Vojentorgi sovhoosi kasvatama kaeru.» Vahendatult peavad poeemis kajastuma teised: «Võiduveendumus. Rattake. Missugune olen mina.» Leiame väljendeid, mida on hiljem teisendatult kasutatud («minus õitsevad kõik solvumise mustad roosid»; «Inimesed üldse on metsikud, avarad nagu stepp — nad on nagu Shakespeare'i kangelased, kes hoiavad südant peo peal» — viimane Shakespeare'i samaaegse lugemise mõjul). Läbi-segi on kavatsused, meenutused, palju on paatost. Märkmete lõppu on kirjutatud: «Poeemi lõpp. Tagasi viia alguse motiivide juurde. Ma algasin elu üks kord, mitte küll õnnelikult. Ma algan teda uuesti. Kõiki, ka seda esimest algust, oli vaja selleks, et tunda õnne sügavust, et vihata vana, et mõista, mis see on — nõukogude võim.»

3. Kolmas osa

Kolmandal osal on kolm autograafi. Nagu teise osa puhul, on ka seekord I mustandi (m. 32 : 1) jaoks võetud uus ruuduline kaustik, II mustand (m. 32 : 2) on lahtistel lehtedel, III (m. 32 : 3) on puhtand. Kolmandat osa on alustatud Soodlas 9. XII 1949. Kuigi eelmine osa lõpeb ettevalmistavate märkmetega kolmanda osa jaoks, ei leia kirjanik kohe õiget algust. Ta pöördub tagasi teise osa teemaderingi pealkirja all «Minust»: «Mida andis tööpataljon? Mida ma sain...» Umbes 60 värsist on trükiredaktsiooni jäänud vaid kaheksa. Suuresti on muutunud kolmanda osa kompositsioon. Mustandis järgneb sissejuhatusele hilisem neljas peatükk «Lüüriline», esialgseks pealkirjaks «Vene inimestest» («Oi, Siber! Karm ja kaunis maa»). Lüüriline kirjeldus vastab Smuuli andelaadile kõige enam, seetõttu ei vaja selle peatüki värsside mustand hiljem nime-tamismäärset viimistlemist. Kohati on tulnud teha üksikuid kärpeid, sest nobe sulejooks on mõtte lõdvaks jätnud. Näiteks on trükiredaktsioonist välja jäänud peatüki neljale algusvärsile järgnenud read:

Ka siis kui antaks kümme elu,
kui kümme kord läeks halliks pea,
jääks lõpuks kurblik mõtiskelu:
— ei tunne, Siber, sind, ei tea... —

Kolmanda osa põhiline teema tuleb kõige paremini esile peatükis «K. L. Stepanovile». Madruse tegelik nimi Nekrassov muutub Stepanoviks alles esmapublikatsioonis. Eelmise osa juurde tehtud märkmetest («Nekrassov, sõber, kus sa oled! Ma püüdsin olla nagu sina») nähtub, kui südamelähedane oli autorile see peatükk. Kirjutamist on alustatud 13. XII 1949, jätkatud ootamatult pika pausi järel 4. I 1950. Seegi peatükk ei ole vajanud kuigi ulatuslikku kärpimist. Kui sobiv rütm on leitud ja vajalik sisseelamine saavutatud, on kirjaniku sulg kerge, värss otsekui kerib end sujuvalt lahti. Et Smuulile on sobiva rütmi leidmine värsistamisel primaarne, kinnitab kolmanda osa jaoks tehtud märkmete juures leiduv stroof pealkirjaga «Rütm» — omalaadne rütminäidis, mida on selle osa kirjutamisel mitu korda otsekui meenutamiseks ümber kirjutatud:

Pea kohal poolkuu kaame kaar
hull jookseb, jookseb. Kõikjal aga
õõ läbi ratsutab ta taga
maad kõigutades vaskne tsaar.

Tegemist on katkendiga Puškini «Vaskratsanikust» B. Alveri tõlkes, mis ilmus 1948. a. Sama rütm on kasutatud poemi mitmetes peatükkides, ehkki selle järgimisel kuigi täpne ei olda. Rütmi muudatusi tingib kujutatava sisemine loogika, intuitsioon. Töö vormi kallal piirdub enamasti värskema kujundi ja adekvaatse väljenduse otsimisega. Riimimine ei valmista Smuulile raskusi, sest ta ei aseta riimi puhtusele erilist rõhku. Tavaliselt kasutab ta ristiimi, harvem paarisriimi, aga muid riimiskeeme väga harva ja ebajärjekindlalt.

Küllaltki pika peatüki «K. L. Stepanovile» mustand on, vaatamata kolmenädalasele pausile, sündinud otsekui üheainsa hingetõmbega. I mustand on trükiredaktsiooniga enamasti identne, välja arvatud mõningad kärped: umbes mustandilehekülje-pikkune lõik, mis kujutab madrust sohoosi direktorit söimamas, ja üksikud üldsõnalised stroofid. Peatükk on lõpetatud 9. I 1950.

Mustandis järgneb Stepanovi peatükile peatükk «1942. aasta sõjalaen». Seda on ette valmistanud rida varasemaid märkmeid. Autori pingutusi õige lähenemise leidmiseks tunnistab ka märkus peatüki kirjutamise eel: «Poeedi olukord. Kaua ma istusin Shakespeare'i juures. Ja ma ei leidnud mõõdupuud teie jaoks vene inimesed...» Varasemad märkmed rõhutavad: «Kogu peatükki valitsegu vene inimene.» Markeeritud on ka peatüki keskne karakter. Kirjutamise jooksul kasvab peatükk kaheks peatükiks. Üks neist on «Venelased», mis poemi esmapublikatsioonis ja esitrükis järgneb avapeatükile. Mustandi esialgsest tekstist on trükiredaktsioonis välja jäänud algus- ja lõpposa. 1942. aasta sõjalaenust, täpsemalt, ühest sõjalaenukoosolekust Siberi küla kütmata klubis jutustav peatükk on kirja pandud 22., 23. ja 25. I 1950. Kolmandas mustandis on sulgudes peatüki moto, mis omakorda rõhutab autori kavatsust: «Maaailmas sellist on, mis nutma paneb / ka kuivand puud. On vihma, mille käes / klaas puruneb ja roosid närtsivad.» Ometi ei ole peatüki kirjutamine kuigi sujuvalt läinud, töösse tuleb umbes kuu aega vahet. Seejärel on 21. märtsil kõik käsilolevasse I mustandi kaustikusse algusest peale ümber kirjutatud. III mustandiks nimetatud kaustikus on peatüki lõpposa, mille kirjutamiskuupäevaks on 20. III 1950. III mustand — tegelikult puhtand — on kas kohe ümber kirjutatud, mistõttu peatüki lõpp on ainult puhtandis, või on kuupäev ekslik. Lahtistel lehtedel olev kolmanda osa tõenäoliselt teine ümberkirjutus (II mustand) on fragmentaarne ja seetõttu on selle järgi raske otsustada. Sõjalaenu-peatükist puudub siin enamik. Autor ei jäänud selle peatükiga rahule ja alates 1966. a. trükist on see poemi tekstist välja jäänud.

Kolmanda osa esimene peatükk on uuesti kirjutatud 1. IV 1952. Peatüki varasemast mustandist on uues redaktsioonis kasutatud mõningaid värse. Kolmanda osa lõpetamise järel valmivad Smuulil uued teosed. 1952. aasta kevadel taas poemi juurde asudes täiendab ja parandab luuletaja esmalt selle esimest osa ning viimistleb teist ja kolmandat (stiililised parandused ning kärped).

4. Neljas osa

26. II—7. III 1952 valminud esimese osa parandatud variandi lõppu on hoogsalt kirjutatud: «Esimese osa uue variandi lõpetamise puhul üks hurraa ja pärast nurka nutma.» Esimese osa ulatuslikud parandused olid tingitud vahepeal valminud järgmistest osadest. Teise osa jaoks kirjutab Smuul samal ajal uue avapeatüki, kolmandas osas järjestas peatükid ümber ja kirjutab samuti uue avapeatüki. Alles nüüd avaldab kirjanik «Loomingus» poemi teise ja kolmanda osa, sest vahetult valmimise järel olid need jäänud avaldamata. Kolmandast osast oli peatükk «Vene inimesed» siiski ilmunud 1950. a. «Noorte Hääles» ning «1942. aasta sõjalaen» 1950. a. «Pildis ja Sõnas».

Neljanda osa kirjutamine algab 24. VI 1952 ning esialgu loodab Smuul teose juulis lõpetada, nagu selgub kirjast Leon Toomile (f. 203, m. 72 : 7). Autograaf on kirjutatud lahtistele lehtedele, säilinud on 121 lehte (m. 33 : 3). Osa neist on mustandilehed, osa puhas ümberkirjutus. 72 lehel on neljanda osa esimene peatükk «Vorošilovi külaskäik». See on kirjutatud kahes jaos: 24. VI—1. VII ja 9. X—17. X 1952. Töö katkestamise põhjused selguvad 24. augustil Leon Toomile saadetud kirjast. Smuul sõitis Muhusse puhkama. «Viimane kuu enne sõitu Muhusse oli mul üks kõige hullemaid. Väga palju igasuguseid pahandusi. Olin korraga nii administraator, majandusjuht ja peamiselt see, kellele taoti pähe nii minu vigade eest Kirjanike Liidu juhatuse töös, samuti ka mitte minu vigade eest. [— — —] Võid ise aimata, kui närvesöövad on säärased küsimused, kuidas nad aega raiskavad, lõpuks — kuidas nad teevad võimatuks kirjutamise.»

«Vorošilovi külaskäigu» esimesele mustandilehele on kirjutatud stroof «Järvesuu poiste brigaadist»: «Kevade praod jäässe kündis. / Aga vaeses majas sündis...» Kõnesolevas peatükis kasutatakse sama vārsimōōtu. I mustandi lehe vasemel äärel on märksōnad, mis on tekstist joonega eraldatud (nōnda on kirjutatud kõik lahtistel lehtedel olevad mustandid). Peatükk algab tegevuskoha kirjeldusega. Märksōnad markeerivad sündmuste arengut. Ūldse vōib nentida, et kirjelduste jaoks ei vaja Smuul eelnevaid märkmeid. Harva on ūles tēhendatud mōni vāljend, mōned vārsid. Vahetevahel kohtame lapidaarselt sōnastatud mōttekēike, ka vōrdlusi («Sōda on samuti tōō»; «Nad on nagu Shakespeare'i kangelased»); leidub tunderōhulisi pōōrdumisi. Enamasti nāitavad mārkmēd tōōd sūžeearendusega, tegevusega, karakteritega. «Vorošilovi külaskäigu» mustandi āārtel on mārksōnad Kadaku kohta, kelle jutustusena suurem osa peatükist on esitatud: «Missugune on Kadak? Sirgem, rūhikam, uhkem, noorem, kelkivam? Muidu? / Jooned? / Kuidas ta rāāgib Vorošilovist. Pārast seda astusin kommunistlikuks nooreks.» Viimane lause osutab veel kord, et kirjanik alles valib teose lõpetamise vōimaluste vahel. Kuigi mustand on mahatōmbamistest kŭllaltki kirju, ei ole ūhtegi rida maha kriipsutatud sisulisel põhjusel. Kordagi ei ole uuesti alustatud uue motiiviga, kõik parandused on sōnastuslikud. Smuul kirjutab Leon Toomile (17. VI 1952), et ta lugenud poemi viimase osa jaoks Eesti korpuse sōjameeste suulise traditsiooni ūleskirjutusi, mis talle pāris palju head materjali andnud. 1948. a. «Loomingus» oli ilmunud katkendeid A. Tvardovski «Vassili Tjorkinist». Vōimalik, et mōningad impulsid «Vorošilovi külaskäigu» laadi valikuks pārinevad sealt. Peatŭki juunis valminud osal on ūks mustand ja kaks puhtandit, oktoobris valminud osast on sālilind mustand ja puhtand. Peale nende on kogu peatŭkk koos jārgmise peatŭkiga puhtalt ūmber kirjutatud. See lŭhike peatŭkk «Kōrgustik 103» on valminud kolme pāevaga (24., 25. ja 27. X 1952) varsti pārast eelmise lõpetamist. Esialgne pealkiri «Poliitōppusest» ei haaku sisuga ja tēhendab, et ilmselt teiseses esialgne kavatsus kirjutamise kēigus. Siin on enne kirjutamist vormieeskujuks (pealkirjaga «Rŭtm») olnud poemis kōige rohkem kasutatud kaheksavārsiline stroof:

Vōōrad saatused algul vaid mōōduvad,
siis aga meid endaga viivad.
Nende jŭlmusest tŭnned end lōōduna,
nende valu sind ūksi ei riiva,
vaid pōletab.

Millal just, aru ei saa,
stroof stroofile jārele ruttab.
Kuid ākki su ūmber on kannatav maa,
kus ūksinda kivid ei nŭta.

Kuigi teiste osade mustandid ei nāita otseselt vārsitehnilist tōōd, paistab siiski, et Smuul on vormi jārginud teadlikult, ehkki ebajārkjēkindlalt. Lŭhikese peatŭki «Kōrgustik 103» mārksōnad esitavad peatŭki kons-

pekti, mille tundesisu on isegi avaram kui kirjutatud: «Muld on ligi, terad suured. Nad on kõik minuga — Sepp — komissar. Kuid tuhandetest lähen välja! Oppuste pilt ja üleminek poliitikale. Mõtted kodumaast. Tuhanded. Tuhanded roomavad ja valmistavad ennast tule vastu.» Neljanda osa, seega ka kogu teose lõpp ei tulnud Smuulil kergesti. Mee- nutagem, et ka «Järvesuu poiste brigaadi» lõpp on ümber töötatud.

Esialgu oli viimase peatüki pealkirjaks «Minust ja meist». Eraldi lehel on esialgse lõpp-peatüki kava: «1) Tahavad minna Volgani — lõigata läbi arteri. 2) Bakuu nafta. 3) Armastuslaul Stalingradile. 4) Raske aeg kaalub inimesi. 5) Pealöögi suund.»

Kirjutamist on alustatud 2. XI 1952. Pealkiri on poeemi viimases autograafis parandatud «Stalingradiks», hiljem sai pealkirjaks «Stalin- gradi päevil». Luuletaja kahtlusi illustreerivad read ühel mustandilehel: «Miks mina pean seda oma nõrga ja peenikese häälega kordama, mis Majakovski on juba maailma müristanud. Kuid peab!» Esialgu lõpetava poeemi read Sepa jutustusest:

See on me laste, lastelaste
hell tänu-, armastuselaul,
kus hülgab nagu päikses kaste
su uhkus, karmus, sinu au.
Seal tänab noor ning vana Tallinn
sind, kes sa seised võimsana,
kui kangelas, kui venda kallist,
me au ja uhkus

— Stalingrad.

Ja merel kõigutades kannab
mu noori sõpru raske paat.
Kui palju nendele sa annad
head hinge —

kuulus Stalingrad!

Su, Volga pärli, nimes puhkeb
neil' selgelt, kindlalt, kaunina,
et — inimene kõlab uhkelt
ja kommunist on murdmata!

See lõpp on valminud 8. XI 1952. a. Lõpposa on jätkatud 3. III 1953. Eeltsiteeritu on pliiatsiga õrnalt maha tõmmatud. Lahtistest mustandileh- tedest ei ole kõik säilinud, seetõttu jälgime nn. viimast varianti. Sepa jutustust on teisendatud ja poem lõpeb värssidega:

Kas jääbki nii? Kas vaimu tappes
ta murrab nooruses kõik hea?
Kas rahvas, surematu, vapper
ses vale pörgus vastu peab?
Ei jää!

Ei jää!

Ei tohi jääda!

Võib rahval sulgeda küll suu
kuid küllap juba praegu päästab
maad «päästjaist» partisaani kuul.
On võitlus armuta ja vali.
Kuid vabaks saab mu Eestimaa!
Sest elab rahvas, elab Stalin
ja kindlalt seisab Stalingrad!

Ka see deklaratiivne lõpp ei rahuldanud autorit. Poeemi uus lõpp on säilinud, kuid dateerimata. 21. VII 1953 kirjutab Smuul Leon Toomile: «Lõpetasin ja andsin kirjastusele ära oma «Kommunistliku noore».» Vii- mane peatükk «Stalingradi päevil» seob teose lõpu algusega. Uus lõpp on Smuuli poemide lõppudest õnnestunuim.

Poeemi «Mina — kommunistlik noor» struktuur kujunes kirjutamise käigus ja teiseses pidevalt. Teost alustades oli kirjanikul peale üldise idee konkreetne ettekujutus vaid paarist aluspeatükist ja mõnedest epi- soodidest. Kirjutamise kestel avarus tunduvalt poeemi ideestik, suure- nes maht. Ideestiku evolutsioon seostub eriti karakteritega, kelle puhul

on rõhku pandud peamiselt ideelisele rakendatusele ja alles seejärel psühholoogilisele usutavusele. Teksti valmimise ja redigeerimise käigus on samaks jäänud pataljoni komissar, Stepanov, naisbrigadir, angerjakunin-gad, desertöörid (välja arvatud mõnede nimede muutmine). Ideeliselt kaalukaim tegelane Sepp on lõplikult kujunenud alles teose lõpetamis-järgus — esimese osa parandamisel ja viimase osa kirjutamisel. Suure arengu nimetust kulakule vastuhakkajast (esimese osa esimeses redakt-sioonis) usutavaks, isikupäraseks karakteriks on läbi teinud Kadak. Poeemi autobiograafilisuse küsimusest olulisem on tema ideeline mahu-tavus, ideeline kandvus. Eluloolise ainese kasutamine ja tõlgendamine on otseselt teose ideestiku teenistuses.

5. Viimane variant ja masinakirjakäsikiri

Poeemi üksikute osade teksti kujunemist jälgides on korduvalt maini-tud nahka köidetud autograafi, nn. viimast varianti. See on puhtandkäsi-kiri (m. 34), mis on dateeritud aastatega 1948—1952 ja autori poolt «viimaseks variandiks» alapealkirjastatud. Puhast ümberkirjutust on alus-tatud 1952. aastal, pärast esimese osa parandamist ja teise ning kol-manda osa valmimist. Neljandal osal on viimases variandis kaks lõpp-redaktsiooni, millest teine on juurde kirjutatud 1953. a. Käsikiri eelneb poeemi viimase kolme osa esmapublikatsioonile.

Käsikirjadest on esitrükile kõige lähedasem 1953. aasta masinakirja-käsikiri (m. 33:2) O. Jõe ja U. Lahe toimetajamärkustega ning Smuuli enda parandustega. O. Jõe suulisel teatel tõi Smuul ise käsikirja hin-nangute saamiseks. U. Lahe ja O. Jõe märkusi eristavad erinevad käe-kirjad. Smuul ise on parandanud punase pliiatsiga. Kohati on kirjaniku teksti kõrval kahe retsensendi poleemika (kord on Smuuli käega paran-dusettepaneku kõrvale kirjutatud: «Loll oled»). Üldiselt ei ole Smuul vastu võtnud kummagi retsensendi stiililisi soovitusi ka siis, kui paku-takse ilmselt paremat sõnastust (näit. «lainte keeli lõmpsas üle parda» pro «laine heitis keele üle parda» — Smuul on jäänud viimase juurde, kuigi esimene tundub kujukam). Küll on ta arvestanud mõningaid kär-pimisettepanekuid ja täpsustusi. Kirjanik ise on maha tõmmanud kaks peatükki ja rea stroofe ning üksikuid värsse. Domineerivad keelelised ja lühemad stiililised parandused (*kuis pro kui; kõiki pro kõike; mõlemast pro mõlemist; õnnelikes pro õnnelikeis; kui tulekahjukuma pro kui kustuv ehakuma; aga see pro kuid on; nagu diplomaat pro lääne diplomaat* jne.). Esimesest osast on maha tõmmatud peatükk «Minust ja meist» ning kuus stroofi. Teisest osast on kustutatud ümmarguselt poolsada värssi ja esimene peatükk. Kolmel korral on mahatõmmatud stroofide asemele kirjutatud uued. Kolmandas osas on teistsugune peatükkide järjestus kui esitrükis («1942. aasta sõjalaen» on teine, «Lüüriline» kolmas, «K. L. Ste-panovile» neljas ja «Venelased» viimane peatükk). Maha kriipsutatud on 18 värssi, mõned värssid on ümber sõnastatud. Väiksemaid parandusi on tehtud neljandas osas. Parandatud kujul moodustab see käsikiri esitrüki alusteksti.

6. Parandused pärast esitrükki

Poeemi teksti viimistlemine jätkus ka pärast esitrükki. Rida kärpeid on tehtud teises trükis (1966). Osa neist parandustest on seotud isiku-kultuse liialduste hukkamõistmisega. Ära on jäetud kõrvalekalduvaid üld-sõnalisi stroofe ja kordusi. Nii on peatükist «Angerjate paradiis» kõrvale jäetud irdepisood «Sõrve põualaulu» ainetel — kokku 28 värssi. Peale selle on esimest osa lühendatud veel 48 värsi võrra. Mõned stroofid on välja jäänud ka teisest osast (peatükist «Desertöörid»). Tunduvalt on kärbitud kolmandat osa. Loobutud on peatükist «1942. aasta sõjalaen».

Peatükk «Venelased» on samuti märgatavalt lühenenud. Alguse ajaloolisest ülevaatest on välja jäetud 23 värssi, lõpust on kõrvale jäänud eelviimane stroof, mis lõppes värssidega:

...ja kui Shakespeare'i kangelased
nad tihti hoidvad südant peos.

Võrdlus on sündinud leiuna, mis mustandisse eraldi välja kirjutatud. Nii ei raatsinud autor sellest loobuda, kui U. Laht masinakirjakäsikirjas seda soovitas. Aastate distants on kirjanikule selgeks teinud võrdluse kistuse, kogu stroofi pinnalise üldsõnalisuse. Kolmanda osa mustandisse tehtud märkmed, sageli otse pihtimuslikud, jutustasid Smuuli siirast soovist leida mõjuvaid sõnu poetiseerimaks vene rahva kangelaslikkust. Välja oli märgitud oma kogemustest valitud episoodide, tehtud üldistuskatseid. Ent läbituntud materjalile vaatamata ei leidnud kirjanik siin õiget häälestust, välja arvatud peatükk «K. L. Stepanovile». Sedagi on 1966. a. trükiks kolme stroofi võrra kärbitud. Kolmandat osa on muudetud igaks publikatsiooniks. Ulatuslikud kärped teevad selle osa terviklikumaks, kuid siiski ei ole kolmandal osal teistega võrreldavat sisulist kandvust. Teise trüki redaktsiooni järgi koosneb ta õieti ainult ühest — tõsi küll õnnestunud — peatükist «K. L. Stepanovile», millele teised peatükid on sissejuhatuseks. Poeemi viimast osa on 1966. a. trükiks lühendatud kokku viie stroofi võrra.

Viimaseks J. Smuuli poolt ettevalmistatud trükiks 1972. aastal on taas tehtud mõningaid kärpeid. Ulatuslikem on väljajätt esimese osa lõpppeatükist — kaksteist värssi alates reaga «Maa, leivaandja maake...». Teise osa peatüki «Pataljoni komissar» jaoks on üks stroof juurde kirjutatud. Mainida võib veel, et 1972. a. trükis (peatükis «Desertöörid») on välja kirjutatud «litsid», mis varasemais trükkides oli märgitud punktii-riga. Vastavalt keelenormide muutumisele on muudetud ka mõne sõna ortograafiat.

Teises ja kolmandas trükis tehtud kärped on muutnud poeemi kom-paktsemaks. Viimast autori poolt valikkogu «Valus valgus» jaoks ette-valmistatud teksti tuleb pidada teose lõplikuks redaktsiooniks.

„Muhu monoloogid“ ja Muhu murrak

HELGI VIHMA, HEIDI VIHMA

Juhan Smuuli «Muhu monoloogid» (1968) on kirjaniku proosaloo-mingu tippteoseid ja ühtlasi tagasipöördumine kodusaare suulise traditsiooni juurde, mida ta oli kümmekond aastat varem kasu-tanud «Muhulaste imelikes juhtumistes». Olev Jõgi kirjutas «Muhu monoloogide» ilmumise puhul: «Jällegi Muhu, jällegi sealsed rah-valikud tüübid, jällegi huumor ja naljakad lood, ainult et nüüd veel üle-meelikumad, veel koeremad, aga ühtlasi ka küpsemad.»¹ Muhulaste elu-rõõmsaid ja lustakaid lugusid töödeldes valis kirjanik nüüd uusi mee-leolusid, toone ja isegi pooltoone, mida ta varem polnud kasutanud. Seal-juures taandus autor jutustaja ning kommenteerija positsioonilt, andes sõna põlisele randlasele. Põlise randlase igapäevane keel on aga kodu-murre. Murdeline monoloog Mardi Riste, Arni ja Mihkli suus muudab nad tegelastena paeluvaks; neil on oma mõtlemisviis ja elutaju.

Pärast kirjakeele ühtlustumist on eesti ilukirjandus ikka pöördunud

¹ O. Jõgi, Kümme aastat hiljem. «Sirp ja Vasar» 20. XII 1968, nr. 51.

murrete poole. Juba August Kitzberg kasutas oma külajuttude dialoogides mulgi murret tegelaste humoorikaks iseloomustamiseks. Murdesõnu tarvitas ka Eduard Vilde, eriti «Mäeküla piimamehes», unustamata sealjuures abiks võtta Wiedemanni sõnaraamatut. Nii kummaline kui see ka pole, aitas murdekeele levikule kirjanduses kaasa «Siuru». Arthur Adson võlgneb oma luuledebüüdi menu just kodukoha Rõuge murrakus loodud värs-sidele. Kujundirikkalt kirjutas oma humoorikad luuletused murdekeeles Hendrik Adamson. 1920-ndate aastate proosas kasutasid murret Richard Roht, Albert Kivikas jt. Mis puutub saartelt pärit kirjanikesse, siis näiteks Jakob Mändmetsa proosas leidub murdejooni üsna vähe. Seevastu Villem Ridala luules ja tõlkeproosas on saarte murrakute sõnu rohkesti, näiteks G. D'Annunzio romaani «Süütu» tõlke sõnastikus on murdesõnadena noteeritud 180 ümber. Kui V. Ridala pidi murdesõnadega sageli täitma tühja kohta tookordses eesti kirjakeeles, siis A. H. Tammsaare kasutas murrakut eelkõige kunstikavatsuslikult. «Tõe ja õiguse» esimese osa ilmumise puhul kirjutas Marta Sillaots: «... murrak on viimaseil aastail moeasjaks saanud, kuid harva on osatud murrakut käsitledes kunstilist efekti saavutada; sagedamini on murrak mõjunud jututegelasi labastava ehk aga hoopis tarbetu lisandusena. Mäherdust naudingut pakuvad seevastu Tagapere Pearu pikad üksikkõned! Neid lugedes õpitakse murrakut hindama kunstilise mõjuavalduse vahendina.»²

Nõnda siis — Pearu pikad mõjukad üksikkõned ja muhulaste monoloogid! Aga nende vahel panid end tõeliste saarlastena maksma Aadu Hint ja Aira Kaal oma kodumurde tundjaina ja rakendajaina. Ometi on sild Pearust Ärnini, Mardi Riste ja Mihklini märgatav. Nagu A. H. Tammsaare käes oli murrak kunstiline vahend, nõnda suutis ka J. Smuul «Muhu monoloogides» loomulikult ja ehtsalt väljendada randlase maailmanägemist, tema karakterit ja elutunnetust kodusaares keele kaudu.

Mardi Ristelt on monolooge vaid üks, kuid selles pajatab ta ära oma kõige tähtsamad mõttekäigud, nii et monoloogi ei saa kuidagi teisiti pealkirjastada kui tema enda nimega. Minnes oma väimeest laulu sisse seisma panema «kut kirgu äbiposti» (210)³, jõuab ta ühe hingetõmbega rääkida kohtumisest «teemik Soat-Joosepiga» (207), turskadest, mis «nüüd oo pisiksed, silgu selja taha kaob ää, saba peenike kut pastlanõel, paljas ing ja imetemp» (207), kilumüümisest, sugulusest Tooma Juri pojaga ja Obustkopli Riina roosisaamisest. See kõik on sissejuhatuseks, aga ka pärisjutu vahele põimub mitu ärarääkimist vajavat lugu. Uue jutuotsa haaramiseks pole palju tarvis. Piisab võrdlusest, näiteks «siis sa ollid pisike kut pussipea, aga tursad ollid siis suured» (207), ja juba jookseb jutt turskadest. Või rääkides sugulusest Tooma Juri pojaga, kellega «sugulased oleme me sedamoodi, et so isaisa, see viitsmõrdade Juri, ja mo isaisa vend Riidu ollid kälimehed: nende naesed — andku nendele ead ingamist — ollid poolõed» (208), meenub Ristele, et «so isa ostis meitelt obuse» (208). Ja hobuse valge lauk, mis kirikuõpetaja «lõkasid» meenu-tab, paneb veerema jutu Obustkopli Riina ehmatusest: «Nende lõkkade pärast kohkus Obustkopli Riina omale roosi näose» (208). Juttu aitavad edasi küsimused, mida kuulaja asemel või tema eest Mardi Riste ise endale esitab: «Ah et kuidas?» (207), «Ah kuidamoodi?» (208) ning samas ka vastab: «Oled sa Ruudu poeg koa? Ah Ruudu poeg koa. Siis ma juh-tusi õigese kohta» (207) või: «Kas sa mind tunned? Ei, kus sa mind tun-ned, sellest ilmatu aeg möödas. Ma ole Mardi Riste. Kas nüüd tulli mee-le? Tulli» (207). Nii Mardi Riste küsimused kui ka lopsakad vastused lausa voolavad. Kõige erinevamad asjad leiavad muhulikku võrdlemist ja võrdlus viib taas mõtte uitama uutele radadele, juhib pealtnäha tühistele

² «Looming» 1926, nr. 9, lk. 1023.

³ Leheküljed on siin ja edaspidi väljaande järgi: J. Smuul, Hea meremeeste Hoidja. Tallinn, 1972.

seikadele, nagu: «Eks ta siis läks lihavõtte ööse Rinsi kirku, lass selgas, et jordanid võtta» (208), «Jutu sees oo ta nii kena kut üks sinine lill sarapuupõesa all ja puhas kut piimanõu» (209). Kuid näiliselt tühised asjad peegeldavad Mardi Riste vahekorda eluga, mis on konkreetne, selge ja sümpaatne. Elu pakub talle rõõmu ja lusti, lausa nalja; elu on endast-mõistetav nagu sellest jutu tegeminegi: «...kirjuta aga üles, mis sa näed-kuuled, ja pane pisut juure. Võta seesamane meite igapäevane elu, aa ta natuke segamini ja pane asjad moodi» (209). Ja mis seal salata, Ristel käib vahel vaim peal ning siis peab ta laulu tegema, aga «see oo oopis-tükkis leistmoodi. Sii peavad sõnad kenaste kõlisema ja reas olema, ja ilma tundmusteta ta'b aita mitte koera ännä alla. [— — —] Ja lähe see laulu tegemine nii kergest üht, nagu mõni mõtleb. Üks püha-päe ma akkasi tegema [— — —] ja voata, alles viduse varul lõpetasi. Ma's soagid rohkem kut kuuskümmend kolm salmi» (210). Ei ta jäta midagi täiel mõõdul proovimata. Isegi armastus tuleb Mardi Riste ellu «kut marupull, nõnna et väravast pilpad järel» (209).

Mardi Riste keel on teiste jutustajatega võrreldes kõige ühtlasemalt murdeline. See vurab ilma *h*-häälikuta sõna alguses nagu üldiselt kogu saarte murdele peale Pühalepa omane [*akkab* (207), *akkasi* (210), *all* (207), *ea* (210), *oopis* (210), *ullem* (210), *iljaks* (208), *irnuma* (208), *äbiposti* (210)] ja üksikjuhtudel kaob sõna seeski [*sõuke* (208)]. Tüüpiline on geminatsioon lihtmineviku vormides: *olli* (207, 211), *tulli* (207), *küssi* (208), ja sõnus *papper* (208), *pissi-tassa* (209), *tatta* (207) 'teda'. Ehtsaarlaslikult unustab Mardi Riste klusiilid sõnaalgulisist konsonantühendeist: *roam* (209) 'praam', *rotukolla* (209) 'protokolle', *rillid* (207) 'prillid', *rükkimine* (207) 'trükkimine', *raktur* (208) 'traktor'. Rõhuta esimese silbi või silbid jätab Riste laen- ja võõrsõnades rahulikult ära, näiteks *teemik* 'akadeemik' (207). *v* on kadunud sõnades *päe* (210) 'päev', *aurulae* (208) 'aurulaev', *kõru* (208) 'körv', *karu* (207) 'karv', *põili* (208) 'põlvili', *kasun* (207) 'kasvanud' ja *nud*-kesksõna tunnusest on järele jäänud vaid *n*: *soan* (210), *köin* (207), *näin* (208), *korjan* (210), *katsun* (210), *oln* (209), *tuln* (209), *põln* (208). Tegusõna esimene pööre on ilma *n*-lõputa: (ma) *pea* (209), *mäleta* (208), *andsi* (210), *tundsi* (207), *mõtlesi* (207), *üllesi* (208), *teretasi* (207) ja *n* on muhulasel kadunud ka sõnadest *sii* (208) 'siin', (ta) *oo* (207) 'on'. Pronoomenid esinevad kujul *mo*, *so* (207), *mool* (208), *sool* (207). Riste kasutab pidevalt saarte ja läänemurdele omast tugevaastmelist ainsuse seesütlevat, nagu *selgas* (208), *randas* (208), *külges* (210), *sildas* (209), *meelekohtas* (207), *da*-tegevusnimi on ilma tunnusetä [mängi (210), (sai) *kannata* (208)], *eda*-adjektiividest on spirant kadunud [*pimed* 'pimedad', *lagema* (207) 'lagedama'] ja *gi*-, *ki*-liide esineb ainult *gid*-, *kid*-kujul, nagu *midagid* (209), *kedagid* (209). Pikad vokaalid on diftongistunud, nagu *moal* (208), *voata* (207), *soab*, *soad* (210), *roamat* (207), *koa* (207), (ma) *reaksi* (210), *voasta* (210), *põesa* (210). Mardi Riste keelepruuki iseloomustavad *kut* (209), *muudkut* (209), *jähi* (209), lihavõtted *jähid* *iljaks* (208), *st*- ~ *ste*-liitega adverbid *nobest* (209), *paergust* (207), *kangest* (210), *valjuste* (209), *kenaste* (210) ja tore muhulik eitus: *ta'b aita mitte* (210), *ää kaiba mitte* (208), *kilu ep tule sõnna mitte* (207), *põle mitte änam* (207).

Niigi ilmekalt voolavat juttu ergastavad värvikad Muhu sõnad *koli-jalg* (208) 'valge jalaga või valgete jalgadega hobune', *kibama* 'rahutult liigutama, kibeleva, niheleva', Põhja-Eestis, Põides ja Muhus tuntud *mõiduma* (209) 'mõjuma' ja *lõkad* (208) 'kirikuõpetaja valge kaela-sideme otsad'. Tal on häid sõnaühendeid, nagu *viduse varul* (210), *tõi käega tere* (207), [mõrdadega] *merd püüdma* (208), [raamatute rükkimine] *akkab pea peale* (207), *kiva lappima* (209), [nõnna et ta] *kuker-kuuti köis* (210).

Mardi Riste monoloog on igali väljapeetud ja stiilne. Viimistletud murdekeel täidab teoses kindlat kunstilist funktsiooni ja on ühtlasi ka omaette nauditav. Muhu murraku foneetilisest ja morfoloogilisest eripärast on peetud kinni ja selle alusel saavutatud värskust ning sära.

Vembuka jutumehe Äрни suus sõidavad tõsielu ja väljamõeldis aina koos ühe ree ees nagu Hanilaiu mehed kirstuga, «minuut ja verst, minuut ja verst» (211). «Ah et ma akka jälle valetama. Põle lapsest soadik tõtt reakin, akka nüüd vanast peast valetama» (211), kõlab Äрни enda hinnang. Tema ohjeldamatut luiskamist ei pidurda miski, isegi mitte matuste tõsidus. Ta muudab kõik siin maailmas pilaks. Nõnda on juba «Hanilaiu matuste» algsituatsioon antud koomiliselt: «Me viisime surnu üle mere oma järel. Kirstu pannime ree peale, lese kirstu peale, reel võtsime aiasd eest ja tavai tantsu. Jah. Meitid olli kuus meest, sidusime ree külge kuus kõit» (211). Kujutlege pilti, kuidas need kuus meest kõite otsas kihutavad, «minuut ja verst, minuut ja verst» (211), kuidas lesk kirstu otsast hirmunult hõikab: «Õige pire tasemini!» (211), kuidas «jää raksub all ja me muudkut pannime juure» (211), kuidas püstinna Konguta Madis korduvalt hüüab: «Ernst, seesama, võib juhtuda!» (212), millele Äрни vastab «Paneme aga juure!» (212). Sellise traavi ajal naerab ta seda, kuidas sõrulane «kõis jääaukus ojomas» (212), ja kohale jõudes võetakse kõigepealt võileivad välja. «Kenad võileivad ollid, sihuksi ma põle enne näin. Ikka kahe viiluka vahel pool pörsast. Ah ma valeta? Pool pörsast oo palju või? Eineh, sõrad olid koa alles külges» (212). Kõster igatahes tema vastu ei saa, pealegi «meri nõrk ja pime tuleb peale» (213), meestel kiire Hanilaidu tagasi jõuda. Vaat seal alles läks ütlemiseks, sest: «Kaks iidlast ollid sõnna jäävangi jään ja muudkut reagitvad: «Mede meri oo niisugune ja mede meri oo naasugune»» (213). Konguta Madis omakorda vastandab muhukeelse «Aga meite meri, seesama, oo jälle teistkolmat-moodi» (213). Ning Äрни põrutab diplomaatilised vahekorrad sirgeks: «... te terve oma Anilaiuga Muhu territoriaalvetes sees!» (214.) Kui hiidlased maja peale magama pandi, ei jätnud Äрни matusepäeva õhtulgi tonti tegemata ja see võimaldas Smuulil veel kord kahe murraku nüanssidel mängida, sisse tuua hiidlase hüüatuse: «Äi jõua änam, tont juba tuleb!» (215.) Siinkohal olgu öeldud, et Muhu murrakus ei ole õ asemel saaremaalist õ-d. Saare õ-d kasutab Smuul aga saarlasest traktoristi laulus: «Kõik kassid on allid, kõik pruudid on kallid...» (231.)

Monoloogis «Vasikate ristimine» esineb Äрни juba tuntud tembutamiste ja Panso meelisklemise kõrval lihtne ja hea Salme. «Kui sa Salmed kuulad, kuidas ta vassikatest reagit, siis oo sõuke tundmus, justkut oleksid nendel tiivad selgas ja püha võru saride ümber. ja ühegi teise kut Salme sõna nad kuula ka mitte. Salmel käivad teised rongis järel» (218). Kuidagi rahustavalt ja meeldivalt humoorikana mõjub kogu vasikate ristimise lugu, kus «Salme risti mullikud ja Panso pulla» (218). Keeleliselt minnakse siin hoopis iseteed: kõigepealt Äрни lohakavõitu Muhu murrak, Salme ühtlasem Muhu murrak ja Panso kirjakeel ning selle sekka mõned murdejoontega vääristatud ristimissõnad. Toogem mõned näited selle kohta, kuidas jutustaja Äрни ja Panso räägivad:

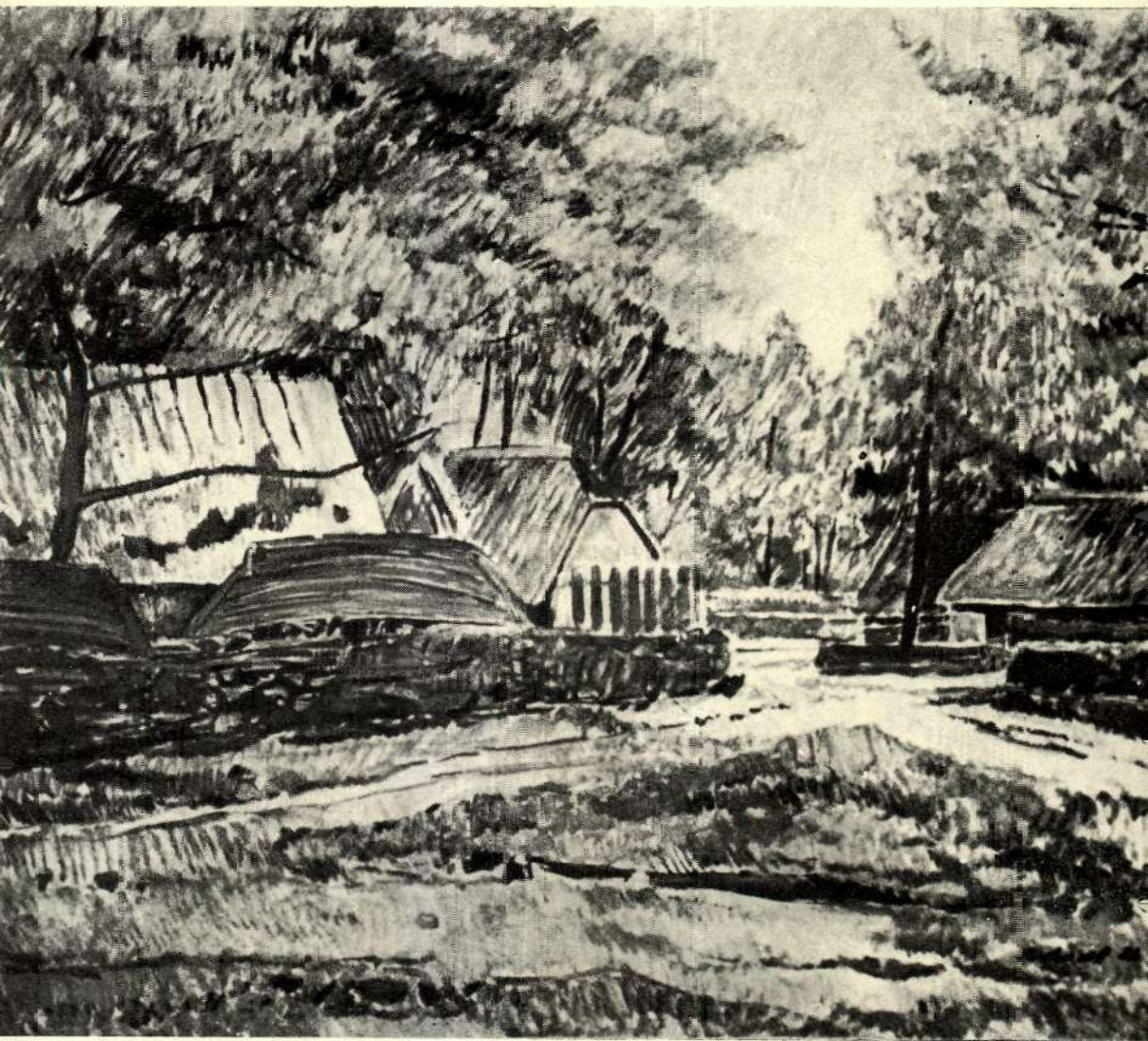
«Panso istus kivi peale maha, võttis oma otsakondist sedamoodi kinni, mõtles tükk aega ja küsis:

«Ma mõtlen, Ernst, kuidas seda lavastada, kuidas lavastada?»

Ma ütles Pansole, et ärgu akaku mitte jändama. Ma ole koa teatris köin....» (216).

«Panso sirutas jälle oma käe sedamoodi pikalt välja, sihtis sõrmega sõnni ja ütles: «Et sool vee ees hirmu ei ole, olgu su nimi Admiral!»» (219.)

«Panso.... ütles: «Mehisuse eest olgu su nimi Vapper!» Pull lõi pea

Harri Puðersell. Koguva küla (õli).

Ülal: Jühan Smuuli mälestuskivi Koguvä kirjaniku sünnikodu väravas (Tõnu Grepi foto, 1981). All vasakul: Jühan Smuuli ema Ruudu Schmuul (Kirjandusmuuseumi kogudest). All paremal: Ernst Tüür, kes Ärni nime all on «Muhu monoloogide» kau-du nüüd väga laialdaselt tuntuks saanud. (Tõnu Grepi foto.)

alla, koapis moad, tegi ullu ealt ja akkas Panso poole minema. Panso olli teisepool kiviaida kut keravätk» (220).

Selgub, et Äрни ei ole murrakut kõneldes päris järjekindel. Ta ei lähe küll kunagi üle puhtale kirjakeelele, kuid vahetevahel ta nagu unustaks isegi kõige tüüpilisemaid murdejooni. Tema kodumurdelisse jutustusse põimuvad kirjakeelsed vormid ja sõnakujud, nagu *oli* (224) pro *olli, olid* (212) pro *ollid, küsis* (217) pro *küssi, ära* (224) pro *ää, parem* (221) pro *param, inimene* (228) pro *inime, lugenud* (217) jt. Samal ajal on Panso kirjakeelseisse ristimissõnadesse vaid üks kord sisse lipsanud *sool* (219) pro *sul*. Seda ootamatut on püüd jutu viimasesse otsekõnesse paari murdelisust sisse tuua. Nimelt on dialoogi kõige esimene sõna murdes — *voata* (222) — ja viimase lause teine pool samuti: «Igas pullis on kaks pulli, kis pulli inges saride ragisedes võitlust peavad» (222). Smuuli poolt on see muidugi kavatsuslik, aga kas sellega on kunstiliselt midagi saavutatud, on iseasi.

Äрни sõnavara on rikkalik, tema ütlemissed randlaslikult mahlakad ja kujundlikud. Tema monoloogides tulevad ette sõnad *ätse* (218) 'karika-kar', *koost* (212) 'puulusikas', *täissale* (234) 'tüse', *elu* [peal] (230, 233, 237) 'elumaja', *semmib* (225) 'kurameerib', *õilab* (220) 'valju häälega pikalt venitades kisab, karjub, huilgab, huikab, hõiskab, hõikab, hüüab', *ekkivad* (213) 'kogelevad, luksuvad, kõõksuvad', *poslori aama* (231) 'loba ajama', vrd. Põide *passlarri ~ paslõrri lõoma*. Võõrsõna *barbar* muudab ta *rabarbariks* (233), aga *flirdiga* ei oska midagi peale hakata ja jätabki *flirdiks* (230) nagu *traktoristidki traktoristideks* (230, 231). Ilme-kaist ütlusist, nagu «mo lootuse lamp akkas tühjaks soama» (230), «Kohviveski akkäs aurü välja laskmä» (231), «ütte, muidu mõtleb» (226), «punase peaga pantohvel» (232) jne., pole Äرنil puudust. Omaette seeriad Äрни sõnavaras moodustavad Jorhi ja Kohviveski, eriti viimase sünonüümid, nagu *Paks Margareete, jõeobu, ani, tante, saatana ~ ull eit, mõir-gaja lõukoer, lambasihver, leklõugadega uss* («Suvitajad»). Keelelist kontrasti pakuvad neile linlaste eblakad pöenutsemised.

Kolmandaks pajatajaks on Smuul valinud ühe oma ristiisadest — endise kapteni Mihkli. Vana meremehe elukogemusist lihvitud tõed puudutavad inimese sisimaid keeli ja avalduvad tema monoloogides. «Ei oleks õige ütelda, et Mihkel jääb oma lugude varju, kuigi nimelt nii-sugune mulje võib Äрни monoloogidega kõrvutamisel tekkida. Mihkel on kõiges selles, mida ta jutustab, teisiti sees, sügavamalt ja täielikumalt, ning tema loodki on hoopis teistsugused, eelkõige inimlikult sügavamad.»⁴ Ta jutustab neli küllaltki erineva ainekuga lugu omast vaatenurgast, milles kahtlemata avaldub ka kirjaniku hoiak. Nii näiteks «ei ole ka «Kuidas sündis laul «hallipüksi hiidlasest»» Smuuli tõlgenduses kaugeltki mitte novelli kelmis südametevallutajast ja kergeusklikust vana-tüdrukust, vaid midagi hoopis avaramat ja sügavamatki. Pettus ja enese-pettus küll kaelakuti koos, aga omal moel elatakse siingi täisverelist elu, elatakse «kut lahtiste purjede all» rõõmu pelgamata».⁵ Tagasiside koha-liku suulise traditsiooniga on otsene ja ilmne — ajalehesõnum 1896, riimi-line rahvalaul Nisu Villemist ja Smuuli monoloog.⁶ Mihkel (või õigemini kirjanik) vormib aga kogu ainekuga täiesti omanäoliseks, andes sündmu-sele omapoolse eetilise kontseptsiooni Eedu kõikevõitva armastuse läbi.

Mihkel on mees, «kellel kahessakümmend istub värava ees» (248). Ta on elu näinud ja elu üle mõelnud. Ta oskab hinnata ilma ja inimesi, «kellest oleks võin taguda raudnaelu» (248), seda piskutki rõõmu ja nalja, «mida me hoidsime kut noort, kuldse peaga tüdrikud ja muljusime ta

⁴ U. Tõnts, Juhan Smuul. Lühimonograafia. Tallinn, 1979, lk. 211.

⁵ U. Tõnts, Juhan Smuul, lk. 211.

⁶ E. Priidel, Üks sündmus kolmes esituses. «Keel ja Kirjandus» 1976, nr. 6, lk. 323–328.

nõnna oma vati vastu, et ta käes kiunus, aga ära minna ei saanud» (248). «Kõik me elasime oma elu kut lahtiste purjede all» (248).

Kuigi me ei tea, kas Mihkel pajatas Smuulile kogu loo Muhu murrakus või tuli kirjanikul lauluteksti põhjalikumalt töödelda, on tulemus suurepärane. Nisu Villem oli «läbi ja läbi üks kiisikas ja vandiraiuja» (241) ja Eed, kes «hakkas siis juba neljakümnet kõima, olli igatpidi moodis inimene, aga mehele ta ikka ei saand» (241). Nende suur armastus kestis vaid kaks kuud, mille järel Eedu vihased vennad petiskapteni Wilhelm Weizeni «palged paisu löid» (241). Jutustaja tunneb rõõmu naise südamest, kes «ei näe, et koer oo kandus ja mehel põle kindaid, et ta oo külma käe kõõtsus kut number kolm, — aga kuu mõtleb ta taale selga» (242). Ja samas jutustab Mihkel mõnuga ka mehest, kes on «sõuke petis, et kui ta aastas ühe päeva on tema ise, siis peab seda väga imeks panema» (246). Lugu kangest naisest Mare Tüürimehest, kes juba enne pulmi oma meest peksis, talle kitsaid range kaela ajas ja läbi elu temaga protsessis, on üsna anekdootlik. Kuid Mihkli pilgu läbi vaadatuna ja tema käsituses saab see hoopis tõsisema tähenduse. Smuul ütleb Mihkli suu läbi otse välja, miks ta Mare peale vahel mõtleb, sest tema seisukoht on: «Kasvata lapsi, istuta puid, ehita kõva maja, tee hea paat, või ela oma mehega kut Mare elas, pane ühte talumajasse korraga taevas ja põrgu — aga tee midagid uut ja oma moodi...» (254.)

Oluline osa kogu kunstilises kujunduses on taas keskkonda avaval ja iseloomustaval keelel. Kolmest jutustajast on Mihkli keel kirjakeelele kõige lähedasem. See ongi tüüpiline inimestele, kes on oma kodukohast palju väljas käinud, rohkem lugenud. Suhtlemine teiste paikade inimestega laeval merd sõites on lähendanud tema keelt ühiskeelele. Viimases monoloogis «Hea meremeeste Hoidja», poeetilises kokkuvõttes merest ja randlasest, on murdepärasusi hoopis vähe. Üksikuid murdevorme leidub juhuslikult, peaaegu kirjakeelsesesse teksti lükituina, nagu meelde tuledades, et jutustaja on ikkagi saarlane, õigemini küll muhulane. Ja polegi ju see, millest Mihkel siin jutustab, ainult muhulik. Hea meremeeste Hoidja hoiab ja kaitseb peale muhulaste ka saarlasi, hiidlasi, kõiki randlasi ja meremehi. Järjekindlamalt kasutatud murdepärasusi on geminatsioon lihtmineviku vormides *olli* (260, 262), *tulli* (260, 261); klusiilide kadu sõnaalgulisel konsonantühendeis: *riimustasid* (260) 'kriimustasid', *vahuriips* (261) 'vahukriips'; *nud*-kesksõna esineb *n*-tunnusega: *soolan* (260), *väsin* (260), *tuln* (264); tegusõna esimene pööre ilma *n*-lõputa: *(ma) hokkasi* (264), *maksi* (264); ainsuse seesütlev on tugevas astmes: *kohtas* (262), *õhkus* (250); sisseütlev on kujul *pinuse* (253), *meele* (248); liide *-gi* ~ *-ki* kujul *-gid* ~ *-kit*: *põlegid* (264), *muidugid* (247), *ammugid* (250); *kut* (241) tähendab 'kui'; iseloomulikud on *ste*-sufiksiga adverbid *jõhkraste* (245), *kangeste* (258). Kuid Mihkli keel on rikas huvitavaist väljendeist ja sõnaühendeist: «istuli kut juudi surnu» (241), «kut põlevas puuhoovis» (258), «saapad lõõnud hingekelele ja müts viimast veerandit» (243), (kolm koera) «katsuvad канду» (242), «särjed sõitvad, silma punased, ja säinad on nii suured, et küljed kullendavad» (263), (laine) «vihastas omale valge pea otsa» (260), «teha karakterist omale pooled tallad» (250), «olli nii hädas, et isegi saaparauad all higistasid» (250), «raha valutab taskus» (259). Kohtame selliseid muresõnu nagu *pire* (244) 'natuke, vähe(ke), veidi, pisut'; *moodis* (241) 'tipp-topp, tubli, meeldiv, sünnis, korras'; *kiisikas* (241) 'üleannetu, ulakas, pahur'; *viss* (245) 'vastupidav, kindel, tugev'; *kiirguma* (259) 'heledalt karjuma, kiljuma'; *aitama* (241) 'kõlbama, sobima'; *kantima* (254) 'tuule kohta: pöörama, suunda muutma'; *rätsima* (251) 'katkuma, küünistama, kratsima'; *roitma* (246) 'hulkuma, ringi kolama, nuuskima' on hoopiski Lõuna- ja Ida-Eesti ning Kuusalu sõna; *nänn* (251) 'ema, vana naine, ka vanaema'; *piis* (243) 'pliiit'.

Mardi Riste, Äрни ja Мihkel on erinevad isiksused, neil kõigil on omamoodi mõtlemine ja isemoodi keel. Samas Smuul ja tema kolm jutustajat lasevad teiselgi monoloogide tegelasil kasutada oma isikupärast keelt. Isegi neil, kel vaid lauseks-paariks sõna antud. Peaaegu igal tegelasel on oma tüüpväljendid või isegi parasiitsõnad. «Hanilaiu matuste» loos ütleb Äрни, et Konguta Madisel «oo söuke sõna «seesama»» (211), mida ta üha jutu sisse poetab: «Ernst, seesama, võib juhtuda!» (212); «Seesama, Ernst, ragiseb» (211). Äрни enda lugudesse kipub sisse pugema «teist-kolmat-moodi»: «Ilm läks külmaks, akkas viduseks vedama, meri nõrk ja teist-kolmat-moodi, aga kõster mitte järele ei jäta» (213); «... et see põle õige oode, vaid lamadiskott ja teist-kolmat-moodi» (213). Juhtub ka, et mõlemad ühte lausesse satuvad: «Ja Konguta Madis jälle omakorda: «Aga meite meri, seesama, oo jälle teist-kolmat-moodi»» (213). Мihkli monoloogides Eedu keskmise venna Ludvigi jutust peaaegu pool on mitmesugustes variantides korduv «või nii kuidagi». Nii pärib ta Eedu peigmehele: «Kas kaptenil võiks ehk kuidagi ka nimi olla või nii?» (243); «Kas võiks, herr Väitsen, näha neid inglismanni rahasid või nii kuidagi?» (244); «Hiidlase tapmise eest saab niisamuti rauad kui iga Vene alama eest, või kuidagi sedamoodi nii» (245). Kohviveski annab tihti iseenda väarikusest märku sellega, et nimetab teisi inimeseks: «Ka teie olete inimene» (227); «Kuigi te olete harimatu, siiski olete inimene!» (227); «Kui mina teid kasvataksin, saaksid teist siiski inimesed!» (227.)

Muhu murrak oli Smuuli päevil suhteliselt hästi säilinud. Murrakut kõnelesid peaaegu kõik, isegi nooremad inimesed ja kooliõpilased, kuid viimaste keeletarvituses oli muidugi rohkem kirjakeele ja teiste murrakute, eriti Saaremaa mõju. Mõned murdejooned olid juba kadumas. Ent kuigi nad polnud päris elavad, tunti neid veel ja sageli esitati just selliseid taanduvaid vorme tüüpnaidetena, nagu *tule tähe, ma täsa* 'tule siia, ma siin'⁷. Smuul ei ole takerdunud vanimaisse, juba kaduvaisse keelendesse ega nende otsimisse. Ta kasutab elavaid, muhulaste tookordsele keskmisele murdekõnelejaile hästi tuntud keelendeid ja pipardab niisugust tavalist murdekeelt vaimukate ütleliste, sõnaühendite ja ootamatute võrdlustega: «Nii pikk mees, et kui ta omal pead tahtis sügada, pidi põlili laskma» (241). Tema lemmiksõnadegi hulgas on päris tavalisi, ka kirjakeeles hästi tuntud, kuid nüansikalt kasutatud sõnu. Juhan Peegel on juhtinud tähelepanu Smuuli teadlikule sõnavalikule seoses sõnaga *kena*.⁸ Mardi Riste ja Äрни jutus on sellel sõnal oluline koht, näiteks «Naene olli kena vaikne inimene» (224); «Kena sünnipäe olli küll, kena» (210); «nii kena kut üks sinine lill» (209). Ilmne meelissõna on *pisike*: «pisike mõte» (221), «pisike kõht ette aetud» (209), millele on leitud tabavaid rahvalikke võrdlusi: «pisike kut pussipea» (207), «pull olli pisike kut tubakakott» (220), «tegi suu sihukseks pisikseks kut seemnesibula» (224), «Kena õo olli. Tähed paistsid taevas, pisiksed kut särjesoomused» (227).

Muhupäraseid jooni tuleb ette enamasti kogu saarte murdes, sageli ka läänemurdes või veel kaugemal. Ühtlasi taipab iga eestlane, millele kirjakeeles vastab gemineerunud *vassikad, olli, tulli*, sisekaolised *kartvad, võtavad, reaksi* või diftongistunud *voata, mõeta, koardi*. Mandrilaselgi pole raske saarte murret tundmata «Muhu monolooge» lugeda, sest kontekstis on talle võõrad ja harjumata keelendid arusaadavad, nende muhulik koloriitne hõng aga korvamatu ja nauditav. Ainult huvitav palatalisatsioon läheb osale lugejaile kaotsi, sest see kirjapildis ei peegeldu.

⁷ H. Vihma, Muhu murraku häälikuline ja morfoloogiline ülevaade. 1957, lk. 311—312. (Käskikiri KKI murdesektoris.)

⁸ J. Peegel, Jooni Juhan Smuuli ilukirjanduslikust keelepruugist. «Keel ja Kirjandus» 1959, nr. 8, lk. 461.

Väljavõtteid Juhan Smuuli kirjadest ja mujalt

Päevikust, 17. septembril 1945:

Temas on veelgi rohkem last kui minus ja ta on vist elu suhtes sama kergemeelne ja loll kui mina.

Muhus, 18. märtsil 1946:

Mina töötan väga kõvasti, juba teist päeva. Esimese päeva ja teise päeva ja kolmanda päeva oli kodus õlut, ja siis muidugi ei saanud mitte midagi teha. Jõime. Lauapäeva õhtul lõppes ja pühapäeval hakkasin tööle, kuigi pidin Saaremaale minema. Lähem järgmisel pühapäeval.

«Tormi poeg» elab hästi. Kui midagi vahele ei tule, jõuan kodus vist lõpule päris lähedale. Olen kirjutanud ä 60 päevas ja usun, et sellest tempost kinnipidamine ei tekita mingit raskust, kui ma muuga ei tegele ja kui vanad mehed ei hakka õlut tegema.

Lugesin «Rahva Häälest» Parve arvustust.¹ «Karmi nooruse» kohta. Pole üldse midagi. Igatahes tast tuleb vist teine Belinski, kuna Puškini missioon on läbi kukkunud. Üldse on naljakas see tema agarus arvustajana. [— — —]

Kui ma kirjutan Sulle sarnased lohakad ja lühikesed kirjad, siis tea, et valgustusi ei ole mul siin üldse mitte. Nende lampide valgel ei näe minna isegi magama, rääkimata lugemisest ja kirjutamisest. Ja päeval, kui on valge, katsun kirjutada «Tormi poega», kuid siin on ka mõningaid segavaid asjaolusid.

Muhus, 21. märtsil 1946:

Teen kõvasti tööd ja nii saan igavusest kuidagi üle. [— — —]

Mul hakkab varsti juba Tormi poja üks osa valmis saama. Muuseas, ka mina lugesin Raua arvustust², kuid mind see häiris ainult üks õhtu, millal lugesin. Ma saan aru, et Tormi poeg ei muutunud mitte kolmanda osa tõttu nõrgemaks kui ta oli enne, ja mis puutub kompositsioonilisse külge, siis tean isegi, et see pole eriti tugev. Ja iga inimese elu ei annagi allutada raudlikule kompositsioonile. Muidugi mul võib tulla pahandusi, ja just Raua-taoliste inimeste tõttu, kus võidakse öelda, et see pole päevakohane. Kogu see «Loomingu» arvustus polnud üldse mitte õiglane arvustus, vaid suur päheandmine, päiguti ebaõiglane, selleks, et lüüa Kärner kohalt minema, klaarida vanu arveid, ja kõige tähtsam — panna inimesi fabritseerima ajalehtedele poliitilisi loosungluuletusi. Nii sain mina aru sellest. Võib-olla olen isekas ja mul on liiga tugev oma arvamine, kuid Raud pole ainus ega esimene autoriteet luule alal. Ta on ainult esimene intrigaan, kes noortele abiandmise eesmärgil püüab neid rivist välja lüüa. Noh, eks seda näe tulevikus, kuidas kujuneb. Mul on aastaid küllalt, et neile järgi jõuda ja näidata. Ma tahan seda ja teen seda!

Ara nüüd... vihasta, et kirjutasin sarnasest pisiasjast nii palju ja nii ülbelt. See oli niisama. [— — —]

...Need on minu asjad, just pähesaamised. Sest mured on sarnased asjad, et kui neid, tead, kannab sinu kõrval veel keegi teine, siis, vähemalt minu juures, tunduvad nad väga palju raskemina. See on ja jääb vist nii.

Muhus, 28. veebruaril 1947:

Jõudsin õnnelikult pärale. Teel külm ei olnud, ja tervis on praegu ka päris hea.

Tööle veel hakanud ei ole. Maja on võrdlemisi külm, kuna ilmad väljas on vägagi külmad. Üldse tundub algul olevat kõik kõledavõitu ja igav, kohe siuke kõhe tunne on südame ümber. Kogu see ümbrus, jutud, — ei mõju kuidagi teisiti kui vihastavalt. Aga küllap saab jagu ka sellest, kui hakkab kõvasti tööle. Täna hakkab juba proovima.

[— — —]

...ma kirjutaks.... veel siukesti häid sõnu, peas neid on, aga paberile panna on raske. Ma olen juba kord siuke loomus.

¹ R. Parve, Ühe esikkogu puhul. «Rahva Hääle» 16. III 1946. Toim.

² Jutt on artiklist: M. Raud. «Looming» uue aastakäigu algul. «Sirp ja Vasar» 16. III 1946, nr. 11. J. Smuuli kohta pole selles küll kuigi palju kriitilist öeldud, küll aga on artikkel ilmselt sihitud «Loomingu» toimetuse vastu (ehkki M. Raud ka ise kuulus kolleegiumisse); iseloomulik, et kõige pikemalt kritiseeritakse R. Sirget, kes tolal töötas «Loomingu» toimetuses. Toim.

Muhus, 5. märtsil 1947:

Muidu läheb mul päris hästi.... Täna on juba kolmas tööpäev ja jutuke areneb päris kenasti. Endel Kangur on aurik «Hildegardiga» juba kuskil Iirimaa peal ja sõidab Liiverpooli poole. Eks näeb, kuhu ta jõuab. Minule igatahes kodus kirjutatud paar-kümmend lehekülge meeldivad päris hästi.

Muidu on kodus kaunis külm ja igav. See küla on tõesti igavene kolgas, eriti talvel. Lihtsalt muud midagi teha ei ole, kui tööd. Päh, kurat. Aga hea on, et sedagi saab teha.

Oled ikka linnas, hoopis teine olemine, kohe kade meel tuleb peale. Aga noh, küllap ma varsti tulen tagasi, suur hulk on siis ehk tööd ära tehtud, ja:

Lähme Gloriasse, ostan sulle votkat,
siis sa õitsed minu kõrval nagu roos.
Hetkeks unustame kõik maailma okkad
olles lustilises meeleolus koos,

nagu Vambola mulle kõige uuemaid Muhu rahvalaule õpetab. [— — —]

Ma ei tea, kuidas seal Kirjanike Liidus neid algajaid kirjanikke käib. [— — —]
Tuleval esmaspäeval oleks väga hea, kui sm. August Alle saaks istuda seal 12.00—15.00.
Ülejärgmisel — Parve. Vast räägid Viidinguga — las ta annab edasi.

Muhus, 8. märtsil 1947:

Kirjas ma ehk ütleen rohkem, olen avameelsem kui muidu, kus mul sageli on.... nii raske ütelda nii palju häid sõnu, nagu ma seda tahaksin ja tunnen, nagu ma peaksin ütlema, kuid kuigi ma ei pea ennast sugugi mitte hingetuks inimeseks, on mul õrnuste suhtes mingi sisemine tõke — nagu häbi, nagu ebamehelik ja pagan teab mis veel. Ning nüüd, uuesti kodus olles, Muhu kodus, mõistan päris hästi, miks see nii on. Esiteks kaheksateist aastat siin elada pluss sõja-aastad — ja romantiliselt ning õieti öeldult — ega süda sure, kuid südamlikud sõnad teinekord küll — neid tuleb nagu uuesti õppida, võib-olla esmakordselt õppida.

Muhus, 11. märtsil 1947:

Ma töötan praegu väga palju, kuus kuni seitse tundi kirjutamisel päevas, ning alati kirjutamisel. Ma ei ütle, et need merepeatükid oleksid hästi õnnestunud, kuid viga neil ka just ei ole, kuigi neis on ainult kohati kirge. Ja imelik — kui ma loen kohti, mis on visatud ühe hooga ja kirega, ning teisi, mis on kirjutatud minu siiski areneva tahtejõu püüsa all, siis tundub, ja hakkab ikka rohkem tunduma, et töös omavad samavõrra kaalu nii kirg kui tahtejõud, ja siis, kui ma jõuan välja katsetus-perioodist, ütleen kindlasti, et kire osatähtsus hea raamatu tekkimisel on võrratult väiksem kui töö ja tahtejõul. Ma ei tea, kas ma otsustan õieti, kui mulle tundub nii. Ja mul on tõsiselt heameel, et tähtaeg lükati edasi. Vast tuleb midagi. Ei tea ju. Aga töötada tuleb ka siis, kui töö oleks vaid treeninguks. Ei kasva nõnda liialt kergelt loorbeid. Vot mis.

Muhu saare peal. 13. augustil 1947:

Mina elan hästi. Kuidas Sina elad?
Onge käisin püüdmast, kala oli vähe.
Täna olen kodus, homime teeme õlut.
Merele see nädal enam vist ei lähe.

Muhus, 3. jaanuaril 1948:

Jõulud läksid kohe hirmsasti. Ma ei teadnud, et nad nii hullud on. Esimesel päeval oli isegi natuke igav, aga siis läks lahti ja kestis see just täpselt kümme päeva, nii et täna tegin esimest päeva tööd, kirjutasin «Rahva Häälele» selle artikli, mida ma palun Sul edasi anda.³ Igasugu jutte sai aetud ja nalja nähtud ja õlut joodud ja nii edasi. Kui Tallinna tulen, siis räägin Sulle pikemalt, sest ühe päevaga ja ühe kirjaga seda kohe mitte kuidagi teha ei jõua. [— — —]

Raha sain kätte — aitäh. Aga mul on Sulle palve, — kui see on võimalik, saada mulle veel üks 300. Muidu ma tuleksin hästi välja, aga Vassili tuli tagasi ja tahab oma isa Smolenskist lasta ära tulla ning kuna mammil raha ei ole, siis pean ma talle reisiraha andma ja natuke raha ka Armildele. [— — —]

Loodan, et nüüd töö hakkab minema. Tegelikult mul on isu juba Tallinnasse sõita. [— — —] Kuid ma pidasin endaga nõu ja ütlesin, et karistuseks pühade eest (mis siiski olid päris õpetlikud vanade taulude ja juttude osas) teen kümme päeva kodus tööd.

³ Jutt on valimiseelsest artiklist Saaremaa TSN saadikukandidaadi Voldemar Tüüri kohta, vt. J. Schmuul, Kalurite kandidaat. «Rahva Hääle» 9. I 1948, nr. 7. Toim.

Nii et — oleneb, kuidas läheb, kas hakkas sõitma 13. või 15. või 18. või millal — kõik sellest, kuidas töö läheb.

Päevikust:

1. jaanuar 1949

Töötan kui aus bolševik anda kogu oma jõud loominguks tööks. Kogu kire, kogu jõu, mis minus on, annan selleks. Võib olla paremaid, võib olla halvemaid, mina annan oma maksimumi sel aastal.

Juhan Schmuul,
part. liikme kandidaat
1. jaanuar 1949.

Üks aasta täis ja teine sünnib just
kesk musta merda, koidu kahvatust.

Ränk väina laine vastu laeva taob
ja pilvi lohisedes üle vaob.

Ja süda — see on kui detsembrikuu —
külm hämarus ja 9 palli tuult.

Kuressaares, 1. veebruaril 1949:

Lõpetasin laupäeval ühe pika peatüki. Sõrvest. Kogu möödunud nädala oli mingi eriline, karge, karm meeleolu, mida ma ammu pole kätte saanud. Töötasin, töötasin, ja väga natjakas, hakkasin end tundma hea inimesena, paremana. See nädal algas natuke halvasti. Laupäeva õhtul läksin ühe kaluri juurde jootudele, pühapäeva õhtul tulid tagasi, eile oli Raimu sünnipäev ja just selle pärast ma ei taha veel täna tööle hakata. Mõistad tse. Homme hakkas. Hea on tööd teha... kuradi hea!

Täna ma lihtsalt mõtlen. Vahel on väga kasulik mõelda päev läbi. [— — —]

Ma mõtlesin ja mõtlen väga palju tööle, viimasel ajal on, eriti tunnen seda nüüd, töö muutunud mulle sama vajalikuks kui tubakas. Ma mõtlesin, et ma kasvan, arenen, saavutan midagi ainult seda liini mööda. Aga elus on veel teine, väga oluline liin — endas inimese kasvatamine. Ja selles suhtes polnud minuga asjad korras. Sealt see kõik tuligi, sealt algavad krahhid, mis veavad hiljem-varem kõveraks ka teise liini — töö. [— — —]

Nüüd natuke tööst. Ma loodan, et süün, Kuressaares, teen ära väga palju. Hästi? Halvasti? Ma ei tea. Tundub mulle endale, et hästi. Muidugi, vormilisi konarusi on, aga need saab pärast välja lihvida. Sellel nädalal pean lõpetama esimese osa. Ma ei anna endale pühapäeva, kui ma seda ei tee. Esimene osa on siiski kõige raskem. Miks? Nii palju oleks kirjutada, häid mõtteid on, kuid see viiks selle osa liialt laiaks. Tuleb fantaasiale käpp peale panna. Aga kui head materjali palju üle jääb, kahju hakkab. Mõtlen, et esimese osa lõpetangi Sõrve meeleoludega. On terviklik ja liin on sirge. Nii.

Tartus, 10. aprillil 1949:

Olen alles Tartus. Sõidan edasi ülehommel. Elan «Grandis». Reisiplaan Võrumaal on juba mitmesuguseid.

Mõned palved Sulle:

1) Ara unusta: müts (nr. 57) Saadu Mihklile, riidest nokaga, kapteni oma.

2) Mammile tuhat rubla.

3) Minule tuhat rubla saata Võrumaa komiteesse.

Ma vist hakkas Võrumaal algul töötama Väimelas. Eerika soovitas. Muidu on Tartus huvitav. Ainult sõpru on väga palju (Slutsk, Raud, Semper, Kaal jne. jne.). Homme läheb «Poeem Stalinist».

Võrus, 15. aprillil 1949:

Elan nüüd Võrus. Kas Sa said minu kirja kätte, mis ma Slutskiga saatsin? Ole kaldis inimene ja saada mulle rahkest! Palun väga südamest! Tartus kulus tõesti natuke palju. Aga siin ma kulutan väga vähe — ainult hotellile ja söögile. Kuid sellest hoolimata oleksin mõne päeva jooksul pigis, kui Sa mind ei aita.

Elan hotellis, mul on omaette tuba. Tervis on hea. Kahe päevaga olen kirjutanud sama palju, kui Tallinnas kogu ajaga, mis ma seal olin. Läheb «Poeem Stalinist». Mul on imelik tunne — ma elan nagu palavikus. Sellest tuleb kas suurepärane asi või ei kõlba ta kusagile. Juba esimese osa imelik, väga sageli vahelduv rütm — kas saadakse sellest aru? Ei tea. Süda valutab ja elan ainult poeemile. See poeem sünnib mulle maailma suure valuga — ja olen teda armastama hakanud, ka neid osi, mida veel ei ole. Ma ei ruttu, võtan endale aega — «Kommunistlik noor» oodaku kas või esimese maini!

Muuseas — ühtki tilka viina enne kui see poeem on lõpetatud. Siis joome Pärtelpojaga pudeli šampust — ning edasi uuele. Irdi ja Sinu üksmeelne arusaamine, et mina

joodik olen, on lollus. Kui ma tööd ei saa teha, siis muidugi on kalduvusi. Aga üldiselt — ei ole joodik! Olen üks kõige tõsisemaid töömehi! Punkt.

Pärtelpojast olen siiras vaimustuses. «Propagandisti märkmed» on selletõttu vist alati meeles. Olin juba ühel tema bürool ja ühel koosolekul. Parim sekretär, keda ma ette kujutan. Tõeline inimene! Tore on, et tema siin on. Opin talt väga, väga palju. Mul on juba märkmeid. Mustand. Ohtul on valgus kole nürune. Sellepärast ma praegu lõpetan, kuigi olen lobisemisestujus. Hommikul on ka vaja tõusta juba kell 8. See on süsteem. Kell üheksa algab töö. Samuti kirjutasin Mammale. Kas Sa talle saatsid raha? Ole kallid, saada. Talle on vaja. Ara siis unusta. [— — —]

P.S. Saada aadressil: Võru, ELKNO Võrumaa komitee, Liiva tn. 16. Vg. lgp. sm. J. Schmuul.

Võrus, 20. aprillil 1949:

Lõpetasin natuke aega tagasi tänase töö poeemi kallal. Areneb, areneb, aegamööda ja ränga vaevaga. [— — —]

Elus on vist nii, et keegi teine kunagi ei vastuta minu (üldises mõistes) eksimuste, libastumiste, süü ja selle järeltunde eest. Ise eksin, ise kannatan. [— — —]

... ilma tööta pole mina midagi väärt — olen ainult leht poris. Kriisid ja meeleolud, mis võtavad minult tööd, võtavad minult kõik: otsekoheuse, julguse asjadele otse silma vaadata, armastuse, helluse, õnne.

[— — —]

... ma ei tule Tallinna tagasi enne poemide lõpetamist, ja siis ma vist ka sõidan mõne päeva pärast edasi, — vist kalalaevastikku. Siin Võrus näen, kui halvasti ma siiski elu tunnen. Tahe, joon, mida ma inimestes väga hindan, peab kasvama minus kaheksaks. [— — —]

... Võrus on nii — ainustki külalist, ainustki kirja. Ainult poem, poem, poem... Annaks jumal, et ma ta esimeseks maiks lõpetan ja et ta tuleks hea. Teen kõik, mis suudan. Eilsest päevast ripub mul seinal loosung: «Pea meeles, poisid! Ükskõik, mis ka ei juhtuks, on vaja elada ja täita oma kohustusi!» See on vist Fadejevist. Muuseas — ma ei joo — üldse mitte.

Võrus, 13. juunil 1949:

Poem läheb hästi. 3, 4, 5 peatükk on minu arust kõik tugevamad kui esimesed. Tõotan üldse väga palju. Tervis on hea ja olen väga pingul. Nähtavasti «Kommunistlikku noort» hakkab kohe edasi kirjutama. Ei taha jääda ilma sarnase toeta kui töö.

Peatükk värsskirjast.

Võrus, 13. juunil 1949:

2.

Töö, töö ja töö... Ta lakkamatu pinge
mind jälitab ja piinab nagu vaev.
Läeb aasta, kaks... Ning kogu minu hinge
saab valitsema tema võimas raev.

Ma usun endasse. Nii väga usun,
et töös mind ootab suuri rõõme ees.
Vist olema peab, et mu hinge rusub
mu püha kohustus, mu töö, mu tee.

Ma astun alles esimesi samme:
veel kobab sõna, alles nõrk on tiib.
Kuid kui ei sure, siis ma kasvan tammeks,
mis võimsa krooni pilvedeni viib!

Ja mis on võti?

Viimne anda tuleb
tõe, inimese, ilu, õnne eest,
ja kogu selle kõrvetava tule,
mis lakkamatult põleb minu sees.

«Poeemi Stalinist» ma olen pannud
nüüpalju, kui mul praegu panna on.
Nüüpalju verd ma olen sinna annud,
kui sõjas andis mõni pataljoni.

Mis ootab teda? Palju ma ei looda.
Ja suuri unistusi — ka ei tee.
Kas ootab õnn või nurjumine ootab —
ükskõik, see on vaid osa minu teest.

Võit? Kaotus? Aga tulemus on sama:
etapiks heledaks jääb mulle see,
seepärast, et mind paneb kannatama,
teeb juuksed halliks «Stalini poeem»!

Tallinnas, 8. juulil 1949:

Mul ei ole midagi head. Suvi kaob ja kaob ja tervis pole suur asi. Poeemi Stalini-
nist olen lõpetanud juba kaks korda — esimene kord Võrus ja teine kord siin, Tal-
linnas. (Tallinnas kirjutasin uue epilooži.) Karotamm pole veel vastanud. Aga eile
oli minu elu must päev — nõupidamine.... Seal olid Slutsk, Tolbast, Remmelgas,
Rummo.... Oldiselt võeti poeem hästi vastu, aga ma pean hakkama teda juba
kolmas kord lõpetama, — tuleb juurde kirjutada. Tegelikult oleksin pidanud olema
rõõmus, pääsesin kergelt, aga mõjus nagu hoop pähe. Algu märatsesin, siis magasin
kaksikümne tundi järjest. Muuseas, õigete nõuannete seas oli ka palju lolle. Kuid
poeem on hea, kuigi ma teda kas veel kaks korda peaksin lõpetama. Praegu mul
läheks kolm-neli tugevat tööpäeva, «võrulikku» tööpäeva, et need uued pildid sisse kir-
jutada. Kuid Tallinnas on halb — palav, süüa ei saa. Sõidan neljaks päevaks ema
juurde — ta väga ootab, ja 12–13. toon Tallinna uue variandi. Usun, et selleks ajaks
on ka Karotamme märkmed. Siis veel üks variant...

Nõnda on lood.

Päevikust, 6. augustil 1949:

Ma pean palju muutuma, paljus muutuma. Rämpsu on minus palju, seda heilitada
pole mõtet.

Muidugi — minu asjad on halvad, on väga rasked.

Muhus, 17. augustil 1949:

Teen kolhoosis palju tööd — nõnda on kergem. Aga ööd on kohati jubedad. Siis ei
pääse kuskile mõtete eest, need tulevad nagu hundid kallale. Kas ma tõesti olen nii
halb? Või olen liiga nõrk, pehme? Kurat teab!

Sõidan täna Saaremaa täitevkomitee esimehega hulkuma mööda Saaremaad. Mõne
päeva pärast olen Muhus tagasi. Varsti pean vist Tallinna tulema.

Päevikust, 5. septembril 1949:

Õpi töötama nii nagu mina suudan töötada, kuigi ajutiselt, perioodiliselt.

Soodlas, 21. oktoobril 1949:

Mina kirjutan Sulle kirja. Mina laupäeval koju ei tule. Ma ei tule — sellepärast, et
ei saa. Mina ei taha enne linna tulla, kui tööpataljoni osa on valmis kirjutatud. Mina
tulen vist esmaspäeva õhtul.

Palun kui sa selle kirja kätte saad — see on kas esmaspäeval või pühapäeval, siis
uuri Alle käest järgi, kas minu poeemi jaoks on ruumi «Loomingus». Sel juhul ütle, et
annan teisipäeval kindlasti okolo 800 rida.

Palun anna minu uus ülikond puhastusse. Mul on vaja seda tingimata tulevaks lau-
päevaks, tingimata! Siis on Kehra rahvamajas minu loominguine õhtu. Ära unusta.

Elan hästi. Töötan väga palju. Poeem kasvab silmnähtavalt. Aga suur tuleb, ja
põhjalik.

Soodlas, 2. novembril 1949:

Töö suurt edasi nihkunud ei ole. Esmaspäeval kirjutasin «Nõukogude Õpetajale» ühe
ilmatu pika laulu⁴, hästi ei õnnestunud, ja kui nad sisse ei pane, pole mingit viga. Eile
oli tervis halvavõitu. Täna on aga hea.

Kirjutasin täna küll poole vähem kui harilikult, aga see on lausa meisterlikkus ise.
Siukest tuisupilti pole eesti kirjanduses ülepea olemas. Lausa geniaalne.

Ma vist tulen pühadeks linna. Mitte veel pühapäeval, võib-olla esmaspäeval. Ma ei
tule enne, kui teine, tööpati osa on lõpetatud. Järgmise osa suhtes on juba häid
ideid. Loen Shakespeare'i, sealt saab üht-teist juba järgmisse peatükki, kuid rohkem
veel lahingupilti.

Tulen siis, kui tööpat on läbi. Siis võib päeva magada, ja vait olla.

Möööö. Ohhhh!
Tundmatu.

Taskuraamatust (1949?):

Loeng. Raamatust.

Raamatu õilistav mõju.

Mida on raamatud andnud mulle.

Stendhal

Balzac

⁴ J. Schmuul, Kiri õpetajale. «Nõukogude Õpetaja» 6. XI 1949, nr. 44. Toim.

Gorki
Tolstoid
Sügava erutuse.
Raamatud haaravad endasse kõik, nad on elu ekstrakt.

Taskuraamatust (1949):

Püüaga oleme oma elu alustanud,
aga lõpetame viinaga.

Pühendusest raamatu tiitellehel (7. märtsil 1950):

... minu parim osa — see on minu raamatud.

Välja kirjutanud Ita Saks

Kaks „Jäise raamatu“ saatesõna

Leedukeelsele väljaandele

Kui ma 1958. aasta aprilli lõpul Antarktise ekspeditsioonilt tagasi pöördusin, oli mul taskus «Jäise raamatu» käsikiri. Oige — hiljem ma redigeerisin seda, kirjutasin juurde peatüki Aleksandriast, kuid kõik põhiline ja oluline on kirjutatud «Kooperaatia» kajutites ja Antarktika jääl, Mirnõis ja Komsomolskaja jaamas.

Sageli palutakse mind, eriti pärast «Jäise raamatu» autasustamist Lenini preemiaga, väakida sellest, kuidas ma kirjutasin oma päeviku. Mul on väga vähe lisada sellele, mis raamatus endas juba öeldud on. Gorki soovitas asendada sõna «looming» täpsema ja asjalikuma sõnaga: «käsitöö», ja nende viieteistkümne raamatu hulgas, mis ma peale sõda kirjutanud olen, maksab see väljend vist «Jäise raamatu» kohta kõige rohkem. Ma kirjutasin teda iga päev ja igasugustes tingimustes, kirjutasin üles, mida nägin, püüdsin kas õnnestunult või ebaõnnestunult tabada erinevate karakterite erinevaid jooni sedamööda, kuidas need aja jooksul avanesid. Usun ka praegu, et oma päevikus kujutan ma inimesi ja olukordi, pealegi konkreetseid inimesi, oluliselt õigesti. Ma ei salga, et teaduslike probleemide maailm, kuhu sattusin, oli minu jaoks täielik terra incognita. Füüsika, maamagnetism, aeroloogia, meteoroloogia, glatsioloogia, kosmiline kiirus, seismoloogia, kõik need mitmesugused teadusharud, mis kompleksses ekspeditsioonis tihedalt kokku põimuvad, seisid mu ees ületamatu müürina. Nii jäid minu jaoks peamiseks inimesed. Ma usun, et iga raamatu saatuse määravad selle kangelased. Ja kirjaniku jaoks on haruldane, erakordne õnn sattuda säärasesse suurepärasesse, monoliitsesse kollektiivi nagu Antarktise ekspeditsioon. Minu jaoks olid, on ja jäävad nad tugevateks, mehisteks, tarkadeks nõukogude inimesteks, kes teevad oma teinekord kujutlematult rasket tööd virisemata ja armastusega. Ma tuletan tänuga meelde oma sõpru meteorolooge ja radiste ja lendureid, glatsiolooge ja loodusteadlasi; ja neid nelja, kes olid mu kaaslasteks Komsomolskaja jaamas; kõiki neid, kellest ma kirjutan, ja neid, kellest ma ei kirjutanud, kuid kes polnud halvemad.

Seni on «Jäist raamatut» ilmunud ligi 1 000 000 eksemplari. Omaette raamatuna korduvalt eesti ja vene keeles; samuti läti, ukraina, ungari, bulgaaria, rumeenia, tšehhi keeles. Osaliselt on ta ilmunud prantsuse, inglise, saksa, hispaania ja poola keeles. Lähemal ajal ilmub ta eri raamatutena saksa, inglise, hollandi ja soome keeles. Ma usun, et raamatu selline lai levik on tunnustus eelkõige inimestele, kellest ma kirjutan, minu seltsimeestele jääl ja ookeanidel ja alles teises järjekorras mulle. Mul on hea meel, et «Jäine raamat» ilmub leedu keeles, jõuab leedu lugejani. Ja ma oleksin õnnelik, kui leedu lugeja suhtuks samasuguse lugupidamisega ja armastusega minu raamatu kangelastesse, kui mina neisse suhtusin ja suhtun: näeks neis inimesi, kes põrgulikus pakases, mõirgavas lumetormis, polaaröö pimeduses teevad oma tööd ja kisuvad raevukalt Antarktiselt ühe tema saladuse teise järgi.

Tallinnas, 21. juunil 1962. a.

Juhan Smuul

Rootsikeelsele väljaandel

Kui ma 1958. aasta kevadel peale pool aastat kestnud reisi Odessa sadamas kaile astusin, oli mul taskus raamatu käsikiri pealkirjaga «Jäine raamat». Kui kaluri poeg, kes lapsest saadik puutus kokku merega, olin ka varem ja hiljem kirjutanud merest nii luulet kui proosat. Selleks andsid kogemusi ja materjali merereisid — 1955. aastal olin paar kuud heeringapüüdjatega Põhja-Atlandil, 1959 võtsin osa teaduslikust ekspeditsioonist Jaapani merele ja kirjutasin raamatu «Jaapani meri. detsember». 1960 sõitsin esmakordselt Põhja-Jäämerel. Kuid kõige rohkem andis reis Nõukogude Antarktise eks-

peditsiooni koosseisus Antarktisesse (1957–58), valgele, jäisele, salapärasele kontinendile, lennud ta kohal, elu Mirnõi ja Komsomolskaja polaarjaamades, ekspeditsiooni laevas «Kooperaatsias». Aga enne, kui mitte-teadlane, isegi mitte kutseline meremees võtab ette taolise reisi, peab teda midagi sellele tõukama. Jää ja külmade merede kutse jõudis minuni, nagu paljude-paljude teistenigi, ka kuulsate skandinaavlaste — Nanseni, Amundseni, Nordenskiöldi, Andrée raamatute ja elulugude kaudu. Mul on eriti meeldinud märkida seda siin, rootsikeelse «Jäise raamatu» eessõnas.

«Jäine raamat» on suuremal või vähemal määral dokumentaalne. Ma ei pidanud vajalikuks muuta inimeste nimesid, kellega koos laevas ja Antarktise mandril elasid. Ja oleksin õnnelik, kui rootsi lugeja raamatut käest pannes tunneks minu reisikaaslaste, meremeeste ja polaaruurijate vastu kasvõi osaliselt sama sümpaatiat ja inimlikku lugupidamist, mida autor nende vastu tundis ja tunneb.

Tallinn, veebruar 1964

Juhan Smuul

Kommentaariks eelneva juurde. Siin avaldatud kaks «Jäise raamatu» saatesõna J. Smuulilt säilivad käsikirjadena Kirjandusmuuseumis, esimesest masinakirjaeksemplar, f. 203, m. 58:16, teine käsitsi kirjutatuna, f. 203, m. 57:12. Mõlemad on autori poolt pealkirjastamata. Ilmunud on nad: leedu keeles rmt. J. Smuulis, Lėdynė knyga. Antarktinės kelionės dienoraštis. Vilnius, 1962, lk. 3–4 (pealkiri: «Zodis lietuvis skaitytojams», pisut lühendatult), rootsi keeles rmt. J. Smuul, Antarktisk dagbok. Moskva, s. a., ümbrispaberi siseservadel (pealkiri: «Från författaren»). Võimalik, et samu tekste on kohandatud kasutatud ka «Jäise raamatu» mõne teise tõlke saateks, kuid siinkohal ei ole sellesse küsimusse süvenetud.

Kirju kolleegidelt Juhan Smuulile

Kirju lugejailt Juhan Smuulile «Jäise raamatu» puhul on varem kokkuvõtlikult tutvustatud (vt. «Keel ja Kirjandus» 1961, nr. 7, lk. 394–398; sama: O. Jõgi, Kirjanduse koordinaadid. Tallinn, 1963, lk. 127–139). Hiljem, kui J. Smuul nad Kirjandusmuuseumile oli loovutanud, tegi sedasama Ü. Tõnts ühel kirjandusöhtul Tallinnas Kirjanike Majas, kusjuures tal tundus olevat kasutada vähekene täielikum materjal. Neis käsitlustes on siinses tõlkepublikatsioonis sisalduvaid kirju (välja arvatud V. Ovetškini omad, mis on varasemad) puudutatud ja osalt tsiteeritud; välja aga on jäetud L. Pervomaiski kiri, mille täielik tõlge leidub ülemal mainitud artiklis.

Kirjad säilivad Kirjandusmuuseumis, fond 203, V. Ovetškinilt m. 10:22, M. Aligerilt m. 1:24, E. Kazakevitšilt m. 6:5, L. Knipperilt m. 6:23, V. Ardamatskilt m. 1:30.

1. Valentin Ovetškinilt

Kallis Juhan Jurjevitš!

Palun vabandust, et ma nii kaua pole Teile vastanud.¹ Mind ei olnud kodus, sõitsin ringi, pärast aga jäin istuma «Rajooni argipäevade» viimaste peatükkide juurde ja kirjutasin oma poolteist kuud ühtejuttu, hinge tõmbamata. Ja sain lõpule alles neil päevil.

Lugesin «Kirjad» läbi.² Mida Teile nende kohta ütelda? Kuidas ma Teie loomingu suhtun, on Teile teada. Väga meeldib mulle Teie kirjutamises sügav inimlikkus ja tõetruudus, südamlilik suhtumine inimestesse, Teie siiras viha kõige peale, mis ei läse inimestel paremini elada. Mõnuga lugesin neid kirjeldusi. Tugevat, suurt talenti on Teil, Te olete tõeline kunstnik. Eriti head on esimene ja viimane kiri. Näen elavaina inimesi silma ees, olgu see siis vana Martin Puri või Garibaldi Sturm või August Puri (meremõrtsukas, türgi veltveebel) või Ervin Raim või Lõugaste abielupaar — kõiki, kõiki. Ma pole üialgi Eestis käinud, kuid mul on tunne, et õpin Teie kirjelduste kaudu õigesti tundma ja mõistan eesti talupoja, pooleldi kalamehe, pooleldi põlluharija südant. Ja nii väga pärisoma on meile, vene inimestele, see soolase mereveega (ja vähekene piirituses) läbiümbunud, palju kogenud, pahagi suhtes järeleandlik ja heale väga vastu võttlik süda! Iseäranis meie kaluritele. Ja eks meie «kuivamaa» kolhoosnikutelegi. Sturm on Teil vist küll kõige paremini välja maaltud. Paljude puudustega, sugugi mitte kui pühamees, aga mis imeväärne inimesena! Kuid hallparuneid ja kõike, mis inimese hinges pärit kulakust, omanikust, Te vihkate, nagu asi nõuab, mitte poliithariiduse õpiku järgi.

Teie olukirjedused erutavad meeli — ja eks see ole tõelise suure kirjanduse tunnus. Oma elektriga Te pingestate ka lugejat. Armastad ja vihkad Teiega koos. Kus tuleb tegemist merega, on kõik suurepärane. Need on parimad peatükid. «Kirjad» läbi lugenud, oleks nii väga tahtnud merele minna! Mina olen ju kah mere ääres üles kasvanud.

Märkusi on mul vähe. Esimeses kirjas ei oleks ehk vaja täie jõuga tulistada seda tütarlast, sekretäri. See on pisut šabloonne — kõiges sekretäre süüdistada. Suurim süüdlane on ikkagi täitevkomitee esimees. Ja seda tuleb kuidagi ütelda. Kas neid «natšalnikuid» siis tõesti põrmugi ei huvita, keda nad on usaldanud enda nimel rahvaga rääkima? Muidugi, see tütarlaps on esimehe vastu sootuks teistsugune kui külastajatega, kuid esimees ju vähemasti võiks ehk oma kabineti lukuaugustki vahel piiluda, et mis-moodi sekretär inimestega räägib, kui teda juures pole. Ja ehk ehmataks ihugarvad püsti ja kihutaks ta sealsamas kus kurivaim. Selge, et mitte need sekretärijuhmakad ise pole süüdi, vaid need, kes neid oma ukse ees peavad. Noh, aga kui need ülemused neis säärast suhtumist inimestesse isegi kasvatavad, siis suureneb nende süü kümnekordseks. Ja seda kõike tuleb kuidagi välja ütelda — neis toredates peatükkides, kus räägitakse vanast Martin Purjest.

Võib-olla tuleb kõvemini aktsentueerida selliseid kohti nagu lk. 55 kolmandas kirjas — ministeeriumi idiootsusest, kui kala kalurite silma all mädaneb, aga keegi kohalikest inimestest ühtki kilogrammi silku osta ei tohi. Saak terven! «kinni tsementeeritud». Neist asjust ei pea rääkima mitte mõõdamines, vaid varuma võib-olla isegi omaette terve peatüki. Olepea, kui Teie poeetilistesse, leebe ja heasüdamliku huumorivõrrendusega kirjutatud olukujutustesse näputäis viha juurde lisada — see oleks hea! Muide, olete «Novõi Mir'is» nr. 6 Nikolai Dubovi artiklit «Kuidas rikutakse merd» lugenud? Võrratu artikkel! Kõik asjad nimetatud oma nimedega. See käib juba minu mere — Aasovi mere kohta.³

Väheke uduselt on välja kukkunud see, mis käib Matvei Mõrra ja «heategijate» kohta, keda ta kolhoosi kalaga toidab. Misjaoks ta neid toidab? Mis põhjus sellel on? Kartus ülemuste ees? Või isiklikud kasud? Kuidas nad nende armuandide eest tasuvad? Siin oieks nagu vaja selgemini ütelda.

Mulle paistis, et Ronk ja Milli on sattunud «Kirjadesse» tõepoolest kuidagi juhuslikult, ei ole nad sellest ooperist. See on omaette novell. Ega Te ole katsunud ilma nendeta läbi saada?

Aga üldse — head «Kirjad»!

Tahaksin väga, et mul oleksid nad vene väljaandena — kõik, täielikult. Ja Teie luuletused. Kas saadate?

Läkitan Teile oma raamatu, kirjast eraldi, ristpaelaga. Lõpetasin äsja «Argipäevade» viimase osa — «Raske kevade». Algas on «Novõi Mir'is» nr. 3 ja 5 ära trükitud, see jupp, viimane, aga läheb arvatavasti 8. numbrisse. Ja sellega on kogu tsükli lõpp. Võtan käsile teised asjad.

Kaelustan Teid tugevasti ja soovin Teile kõike head!

Käsitähtsust jätan esialgu siia, aga kui Teil seda vaja läheb, andke märku ja ma saadan Teile ära silmapilk.

31. VI 56. a.

Kursk, Dzeržinski tän. 86-28.

Südamliku tervitusega

V. Ovetškin

1. J. Smuuli ja V. Ovetškini kontakt ei piirdunud siinkohal avaldatava kahe kirjaga. Nii on V. Ovetškin 15. VIII 1956 palunud J. Smuulil teatada, missuguseid vastukajaid on vabariiklikes ja üleliidulistes organites tekitanud tema (ja R. Sirge) artikkel «Sinine põld», mille avaldas «Pravda» 16. VI 1956, ja kas midagi on pärast artikli ilmumist muutunud (B. Овечкин, Статьи, дневники, письма. Москва, 1972, lk. 332). Mida J. Smuul vastas, ei ole teada.

2. Nagu järenevast selgub, ei saatnud J. Smuul V. Ovetškinile mitte kõiki «Sõgedate kirjade» tõlkekäsitähtsust, vaid ainult viimased — vähemalt «Ahistuse», «Hõbedased lained» ja «Elu rentnikud», kas ka «Pühadekari hukkamise», siit ei selgu.

3. Jutt on artiklist: Н. Дубов, Как губят море. «Новый мир» 1956, nr. 6, lk. 195—201, milles teravalt tõstatatakse Aasovi mere kalavarude hävimise küsimus.

2. Valentin Ovetškinilt

Kallis Juhan Jurjevitš!

Juba ammu olen tahtnud Teile kirjutada, tänada Teie saadetud raamatu «Muhulaste imelikud juhtumised» eest ja ülepea Teid südamlikult kaelustada, vähemalt paberilgi.

Lugesin mõnuga läbi nii «Muhulased» kui ka «Jäise raamatu». Olen väga rõõmus, et täna ilmus «Lit. Gazeta's» «Jäise raamatu» kohta hea artikkel.¹ Ma ei teadnud, et Te sel ekspeditsioonil olite. Muide on M. N. Kaminski ju minu hea sõber. Viimastel kuudel käib ta lennukiga vahel siin ja küllap vist lahkub varsti lenduri ametist.

Alates «Kirjadega Sõgedate külast» on Teie looming mulle väga meeldima hakanud. Teie raamatud kannavad tõelise talendi pitserit. Olete hea kirjanik ja inimesel Kirjutage rohkem!

Oleks tahtmine kokku saada!

Võib-olla kevadel või suvel kavatsen Teie juurde Eestisse tulla.

Ma tegelen viimasel ajal dramaturgiaga. Ohe näidendiga käis Kurski teater k. a.

mais Moskvast, näitas teda Kremli teatris, praegu kirjutati uut tükki, varsti arvatavasti trükin ta ära.

Kaelustan Teid tugevasti!

Tervist Teile ja head töömeeleolu!

27. XI 59.

V. Ovetškin

1. A. Кривицкий, От души. «Литературная газета» 26. XI 1959, nr. 145.

3. Margarita Aligerilt

Armsad sõbrad Debora ja Juhan,

tahtsin teile kirjutada juba läinud aasta lõpul, kui olin «Jäise raamatu» läbi lugenud, et suure kordamineku puhul õnnitleda. Kuid nagu see meiega tihtilugu on, kuidagi ma viivitasin, hilinesin, siis aga olid juba kõik tähtajadki nagu möödas ja nagu juba mõttetu ja ebasünnis oleks see olnud — nii et ma ei kirjutanudki midagi.

Olen rõõmus, et selle kirja kirjutamiseks on nüüd tekkinud uus ajend. Suudlen Teid tugevasti, Debora, ja õnnillen autasustamise puhul ja olen südamest rõõmus Teie üle. Aga Teil, Juhan, surun tugevasti kätt Teie imehea raamatu puhul. Selle läbi lugenud, ma otseku oleksin Teiega veel kord tutvunud ja Teid hulga paremini tundma õppinud, kui süüamaani tundnud olen, ja seekord hakkasite mulle vägagi meeldima. Minu meelest on «Jäises raamatus» Teie suurimaks kordaminekuks Juhan Smuuli kuju.

Mul on sageli tahtmine Eestisse tulla, ja mitte ainult Tallinna, vaid kuhugi natuke sügavamale. Kui te suvel kuhugi kaugele ei kavatse minna, vaid sõidate kodusaartele, kutsuge mind külla. Kui te aga lähete kuhugi kaugetele maadele, soovin teile õnnelikkude reisi ja uusi häid, ken, inimlikke raamatuid kõigis teile mõlemale sobivates žanrides.

22. märtsil 1960. a.

Moskva

Kõike head.

Teie Margarita Aliger

4. Emmanuil Kazakevitšilt

Moskva, 22. aprillil 1961. aastal

Kallis Juhan Smuul!

Täna sain rahuldustundega teada, et Teile on määratud Lenini preemia. Olen väga rõõmus, et Teie võluvale raamatule on antud selline hinnang. Iga hea raamat, kui teda väärtiselt on hinnatud, tõstab kirjanduse üldtasemet ja parandab kirjandusliku keskkonna atmosfääri.

Tervitan ja soovin Teile õnne.

Teie Em. Kazakevitš

5. Lev Knipperilt¹

Tselinograd, 8. 6. 61

Te vabandate mind, austatud Juhan Jurjevitš, et ma Teie raamatu («Päevik» ja «Juhtumised») alles siin läbi lugesin ja et olin varem lugenud ainult katkendeid: häid raamatuid on ju raske osta — tiraažid napivad ära...

Ja ehkki ma olen Teist 23 aastat vanem ja küllap on naljakas, et nii vana mees, päris kulupea, kirjutab Teile pisut sentimentaalse kirja (mis sugugi vastust ei nõua), ei suutnud ma seda tegemata jätta. Te saite Lenini preemia, arvatavasti õnnitlesid Teid kümned tuhanded inimesed ja rääkisid igasugu sõnu.

Minu alaks aga on samataoline käsitöö — kirjutati muusikat, ja võib-olla valmistavad minu kui ametivenna sõnad Teile pisut meelehead — tean omast käest, et see siiski meeldib on.

No nii. Raamat on hea, kui ta paneb mõllema, nagu Te ise kirjutate, kui temale jäävad «teravad küünejaljed». Ja kardan, et olen selle eksemplari oma lühikeseks kärbitud moosekandiküüntega ära rikkunud.

Mille eest ma tahan Teid südamest tänada — ümbruse imepärase nägemise eest, tõe eest, peene huumori eest, inimarmastuse eest, oskuse eest kõike seda välja ütelda lühidalt, täpselt, nämmutamata ja «hurraa-kanjaata» (selle sõna vist mõtlesin nüüdsama välja). Tänada selle eest, et armastate meie ja Teie ühist kodumaad, et armastate meie maad ja Teie eesti rahvast. Ja minule, puhastverd venelasele, on viimane asjaolu lõpmata kallis. Ma ei tunne Teie keelt, ei tunne Teie rahvast — kuid Teie raamatu läbi lugenud, hakkas teda armastama ja tema sisse uskuma.

Vaevalt et maksab rohkem kirjutada — vanaduse pärast tuleb veel liigutus peale ja hakkas sentimentaalitsema, mida ma koledasti ei sallin teiste puhul, aga ise... Nojah, Te saate minust aru.

Oleksin väga rõõmus Teiega tuttavaks saada. Ja kui pärast 1. septembrit, kui jälle

koju tulen, Teil on juhust viibida Moskvas, oleks heameel juua Teiega tassike teed. Minu telefon on Г 4-49-85. Küsi Lev Konstantinovitši, kelle lügnimeks Knipper.

Surun sõbralikult Teie kätt ja palun mult edasi anda tervitus Teie abikaasale -- teisele poolele Teie kuulsusest.

Lev Knipper

1. Lev Knipper (sünd. 3. XII 1898), nõukogude helilooja, VNFSV ja Burjaadi ANSV teeneline kunstitegelane, kahekordne riikliku preemia laureaat, kirjutanud oope-reid, ballette, kantaate, 18 sümfooniat, kontserte orkestrile ja keelpillikvartettidele, ms. ülemaailmselt tuntuks saanud laulu «Poljuško-Pole»; talle kuulub ka rohkesti tädžiki ja burjaadi rahvaviiside üleskirjutusi.

6. Vassili Ardamatskilt

Moskva 6. 12. 61

Tere, kallis Juhan!

Minul juhtus Teie «Jäise raamatuga» peaaegu seletamatu asi. Peaaegu seleta-matu. Ma olin seda ajakirjaväljaandes¹ ammu lugenud, mulle ta meeldis ja ükskord ütlesin seda meil Kirjanike Keskmajas kuidagi valiste sõnadega. Või oli see «Natsio-nalis». Isegi ei mäleta, kus meil see jutujamine oli. Iseloomulik küll. Kuid hiljuti ostsin Teie raamatu Goslit'i isuäratavas väljaandes, nii isuäratavas, et ma õhtul maha istusin ja hakkasin lugema. Ja heitsin voodisse koidu eel. Oli säherdune tunne, nagu loeksin raamatut esimest korda, kuna tookord oleksin lugenud selle konspekti. Kuidas see ometi juhtuda sai, kui mitte õigeks võtta, et me üldse loeme üksteist väga hooletult? Näiteks mina hakkasin meelde tulelama, millises olukorras olin raamatut luge-nud esimesel korral. Ja ei tulnud meelde. Aga teisest lugemisest mäletan isegi seda, mida naaber tol õöl kruttis oma magnetofoniga, olgu ta kolm korda neetud. Ülepea, nähtavasti tuleb ennast selles süüdi tunnistada, mida küll ei tahaks -- esimesel korral olin luge-nud raamatut hooletult. Ja loll olin. See-eest aasta hiljem sain tunda nii vajalikku hin-geroõmu. Selle eest Teile kõigest südamest aitäh -- rõõmu eest.

Et ma Teie seisukohta järeldõnade asjas jagan, ei mõtle ma raamatu kohta midagi kirjutada. Isegi head mitte. Kirjutan ainult kahest asiast.

1. Enne Teid on seda laadi raamatut kirjutanud Zanis Griva -- meie mõlema sõber, «Albatrossi tiibade all». Raamat on tal väga kenasti ja omaseks saavalt välja kukkunud. Aga enne mainitud ööd, kui ma Teie raamatut teist korda lugesin, ei suutnud ma tai-bata, mida Zanise raamatust puudu jääb, et see oma vähestele mahule vaatamata muu-tuks raskekaaluliseks. Ta on ei tea miks kartnud kõike nähtut ja üleelatud iseendast läbi lasta. Sealt, kus ta seda areldi teinud on, sealt piilus vastu teine raamat, mis tal ongi kirjutamata jäänud. Ja üldse, see on meie raamatute kõige iseloomulikum nõrkus (mõni-kord aga paha kavatsuski).

2. Saša Krivitski eessõnast². Pean tunnistama, olin imestunud, et Te ei olnud eessõna vastu, põhimõtteliselt. See on kirjutatud hümni stiilis. Lõbusa hümni stiilis. Lõpuks lisatud andmed hümni objekti kohta. Aga kui tühine see on selle kõrval, mida sisaldab raamat! Ons siis asi selles, et Juhan Smuulist keeb huumoril nagu purskkae-vust, aga hea nõukogude inimene on ta selle peale vaatamata! Üldse, on hea, et «see» seisab raamatu eesotsas, sest kui oled raamatust 50 lehekülge läbi lugenud, on sul ees-sõna jäljetult meelest läinud. Oleks selle eessõna kirjutamine minule antud, oleksin kir-jutanud nõnda: «Kallis lugeja! Kui sa ei oleks mulle kallis, hakkaksin nüüd ajama tea-duslikus stiilis lobaloogiat [болология] sellest, mille kohta see raamat käib ja mis-moodi ta kirjutatud on ja kes tema autor sihuke on. Kuid sa oled mulle tõeliselt kallis, lugeja, ja kallis on su aegki. Seepärast teen lühidalt. Oled sa selle raamatu ost-nud või oled ta raamatukogust laenanud -- sa oled teinud õigesti. Sind ootab ees rõõm ja mine sellele karmesti vastu -- loe raamatut. Tahad sa teada, mille kohta see raamat käib -- loe ta läbi. Tahad sa teada, kes raamatu autor on -- loe raamat läbi. Ja pane see tarbetu lehekülge kõhku kinni ja mine vastu sind ootavale rõõmule, mida pakub inimeste ja nendest asustatud maailma tundmaõppimine.»

Kallis Juhan! Veel kord väga-väga palju tänu suure rõõmu eest.

Surun tugevasti kätt.

Moskva Г-99, Smolenskaja tän. 10, k. 93.

Vassili Ardamatski

1. Esmakordselt avaldati «Jäine raamat» vene keeles ajakirjas «Družba Narodov» 1959, nr. 3, lk. 31--61, nr. 4, lk. 13--80, nr. 5, lk. 89--144.

2. А. Кривицкий, «Ледовая книга» и ее автор. Рмт.: Ю. Смул. Ледовая книга. ГИЗ Художественная литература. Москва, 1961, lk. 5--18. Selle põhiosa moodustab sama kriitiku arvustus (vt. 2. kirja kommentaar), mille lõppu on lisatud põhi-andmed autori kohta. Aratab tähelepanu, et pärast seda raamatut ei ole venekeelsetele väljaannetele enam saatesõnu lisatud.

Kommenteerinud ja tõlkinud

O. Jõgi

Kokkupuuteid Koguva mehega

1

Näib, et tundsin neid alati, kuid see pole õige.

Deborat kohtasin lapsepõlves Saaremaal ja hiljem Tartus. Juhani! aga nägin esimest korda alles Leningradis 1944. aastal, kui sõda oli jõudmas lõppfaasi ja meie valmistusime tagasi sõitma Eestisse. Vist oli nii, et Debora tutvustas teda mulle. Ja kui ma ei eksi, oli see ühes võõraste-maja sööklas, kus me lõunal käisime.

Olles Juhani üht-teist kuulnud, vaatasin teda tähelepanelikult. Ta oli mu meelest tüüpiline Muhu poiss. Mitte selline päris kodukootud, vaid pisut juba maailma näinud, nagu neid saartel leidub. Välimuselt — keskmist kasvu, kõhn ja hele — just niisugune, keda meil tavaliseks peetakse. Juhani välimuses polnud küllap midagi erilist, kuid tema käitumine oli eriline ja kõitev. Väga elava reageerimisega, värske, vilgas ja sõbralik. Ta kohe ei läbenud paigal istuda, vaid sekeldas laudade vahel ringi, ulatas kellelegi midagi, jõudis paljudega repliike vahetada, nalja visata, millegi üle südamest naerda...

Jäi mulje, et teda tunnevad siin «kõik». Kuidas siis mina ei tunne? Olgu — nüüd tundsin minagi! Ning meie esimesed jutujamised mõeldusid samas soravas laadis, mis näis olevat Juhani omane. Uljas fantastika ja siiras pihitus vaheldusid tal mõnusaalt ja sujuvalt. See oli seda laadi vestlus, mille kohta pärast ei tea üteldagi, mis just sai ära räägitud, kuid üks oli kindel — Juhani mõjus meeleolu tõstvalt.

Olime kõik algajad kirjanduseinimesed. Juhani oli avaldanud üheainsa, kuid see-eest hästi läbilõõnud luuletuse. Taskud olid tal aga käsikirju täis, ja kõigile oli selge, et ta on omapärane anne.

Deboralt oli sõja ajal ilmunud mitu head tsükli, mis üksmeelse tunnustuse leidsid. Mina, kõige vanem, olin ka algust teinud varem. Mult oli kodanlikus Eestis ilmunud kaks proosaraamatut. Kuid seegi on ikka vaid paras algajaseisus. Jaan Kärner luges parajasti mu esimese luulekogu käsikirja ning ma ei teadnud veel, milline tuleb tema lõplik otsus.

Vüibisin Leningradis nädalat poolteist. Paaril korral sattusime Deboriga pikema jutu peale, kusjuures ta rääkis ka Juhani. Iseloomustas teda kui inimest, kellel seisab ees palju võite ja palju raskusi; rääkis ta võimetest, tema nõrgast tervisest, ta poolikust haridusest, nooruslikust õhinast ja elurõõmust. Rääkis hoolitsevalt nagu kolleegist või nooremast vennast. Nad olidki kolleegid. Mõlemad töötasid «Rahva Hääle» toimetuses, mis ilmus nüüd Leningradis.

Tagasisõit Eestisse toimus meil gruppide viisi. Nimetasime neid operatiivgruppideks. Olin Tartusse tööle määratud ja meie grupp asus teele esimeste hulgas. Augusti keskel ületasime vabariigi raja. Peatusime Petseris, Põlvas ja Kuustes, et siis kohe, kui Tartu saab vabaks, sinna tormata.

Tormasimegi. See oli 26. augusti hommikul kell 6, kui sõitsime veel põlevasse linna. Meie grupp mahtus ära ühele veoautole. Meid oli veerandsada inimest, kes pidid siin kohe tööle hakkama. Minu osaks oli käima panna ajaleht «Uus Postimees», niipea kui võimalik. (Vastutav toimetaja oli küll Max Laosson, aga et temal lasusid ühtlasi Tartu linna ja maakonna parteikomitee esimese sekretäri kohused, hoia-tas ta meid juba ette, et ei saa vist lehega kuigi palju tegelda.) Kolm-neli inimest oligi mõeldud toimetuse jaoks, teistele jätkus kuhjaga muid ülesandeid.

Kuid juba samal päeval kohtasin oma üllatuseks Tartus ka Juhani Smuuli, kes mõni tund pärast meid oli Võru kaudu saabunud. Ta oli nüüd Leningradis ilmuva «Rahva Hääle» korrespondent...

Kuidas pagan ta oma korrespondentsi edasi toimetas, seda ma ei tea, sest mingit postitalitust meil veel ei olnud. Küllap siis sõjaväe postiga või juhuslike autodega? Aga kaastööd ta tegi ja päralt see jõudis.

Ka meile tegi Juhani kaastööd — selle sõna kõige laiemas mõttes. Õige mitmes žanris, luules, proosas ja materiaalses abis — ühiskondlikus, seltskondlikus ja partisanlikus laadis. Nii näiteks ilmus meie kehvale toidulauale terve kast võid. Selle oli Juhani ülikooli koridorist ära toonud, kus avastati sakslaste toiduladu.

Olgu kohe öeldud — see kulus meile ära.

Meie varustus koosnes seljakotist — tee ja suhkur, konserveid ja kuivikud. Raha oli meil ka, kuid raha eest midagi osta ei saanud. Puudus ju esialgu veel igasugune kaubandus. Linn oli elanikest tühjaks tehtud. Aedades punasid tomatid. Ka neid ei saanud osta, sest polnud omanikke. Korjasime siis iga kord mõned värskemad ja kenamad oma toidulaua kaunistamiseks. Ja ega me muud keelnudki kui teed. Majas oli puuküttega pliit ja õues seisid haluvir-nad. Elektrit polnud terves Tartus, sest elektrijaam oli hävitatud. Ohtuti istusime küünlavalgel ja jõime teed. Olid seal tavaliselt Ello Kirss (nüüd Säärts), Salme Siimer (nüüd Lõhmus), Isaak Vseioov, Leida Oras, Alfons Lõhmus, ja kui Juhani oli Tartus, siis ei puudunud ka tema.

Olime kõik päeva jooksul hoolega rassinud. Otsisime trükikoda, mis poleks mineeritud ja kust poleks tina ära viidud, otsi-

sime varjendeist trükitöölisti; koostasime artikleid oma esimesist muljeist ja värba-sime kaastööd teistelt, kes tegelesid linna majanduse elustamisega, varade arvelevõt-misega, kaubanduse ja tervishoiu problee-midega. Seega olime väga paiksed, töö ja olude tõttu Tartu külge seotud. Juhana Smuul aga tuli ja läks, ilmus ja kadus. Ja kui ta võttis osa meie õhtusest teejoo-misest, siis ta enamasti «ajas pada», rää-kis läbisegi tött ja nalja. Teda hüüdsid kõik lihtsalt Juhaniks. Sellest ajast olin ka mina temaga «sina peal».

Kord rääkisime sõdurisõprusest, mis on maa peal üks erilaadne nähtus. Igauks tundis end võimelisena teise eest «tulle minema». Ja kuigi Juhana selle üle pisut ironiseeris, käitus ta ise nagu sõdurisõp-ruse etalon.

Olles imeliselt reibas ja abivalmis, ei kurnud ta iial oma muresid, vaid püüdis neid teisteltgi peast välja ajada. Kui muul viisil polnud võimalik, siis vandus paraja koha peal paar tulist kurja.

Olime lehe käima saanud. Tuju oli hea. Jäime aga veidi nõutuks, kui meie leht sai kuskil keskuses tehtud kriitika osaliseks: et midu väga kena, kuid rindeteid vähe, ja needki, mis on, pole kõige värskemad.

Juhana ütles: «Oh kurat! Katsugu ise teha. Neis tingimustes nad ei tule näole-gi... Kardavad pauku.»

Saime lõuatäie naerda tema praalimise peale. «Neis tingimustes» — jah, mis va-hendeid meil siis oli ametlike bülletàände saamiseks? Ei transpordivahendeid ega si-det, telefoni ega raadiot. Olime n.-õ. rinde sees ja meie kommunikatsioone ei soodus-tatud. Sõjaväevõimudele näis koguni, nagu oleksime «enneaegu linna tunginud», ja neil tekkis idee meid ajutiselt uuesti eva-kueerida.

Tõepoolest, teateid oli meil raske saa-da...

Agapauke oli priipärast, sest vahel puhkesid linna kohal lahingud. Ega saks-lane kaugemal olnudki kui Raadil.

Suuri lahinguid siiski ei toimunud, suu-reks alles valmistuti. (Selle ettevalmistuse käigus tahetigi meid evakueerida, kuid jäi-me siiski kohale.)

Kõige koomilisem on, et selle kolme nädala jooksul jõudis ka Juhani võikasti lugu päevakorrale kerkida. Hirmutasime teda: «Tead sa ka, et täitevkomitee tõstab sinu vastu süüdistuse — rahva vara rii-sumises?»

Juhana saatis nad kuu peale ja ütles: «Need mehed ei oska fritsude ja omaini-meste vahel vahet teha, selles on nende hädal!»

Niisugune oli tema reageerimine igasu-gustele üleskrvuitud nõudmistele.

Vahepeal oli «Rahva Häl» jõudnud Leningradist Võrusse kolida. Nüüd käis ka Debora meid paaril korral vaatamas, tegi oma tähelepanekuid Tartu kohta, istus meie toimetuses ja arutles meiega kõige mitmesugusemaid küsimusi.

Debora kui «vana tartlane» ja ülikooli kasvandik oli eriti huvitatud alma mater'i saatusest ja linna üldilimest. Ta leidis, et

see on metsik. Ja mis ta muud olla saigi! Linn seisis poolest saadik varemeis. Inime-sed riietusid kuidas juhtus. Üks söökla oli avatud, üks buss liikus. Ja paugud? Ka need käisid omasoodu edasi. Oli haava-tuid.

Agapaukudega on nii, et kardad sa neid või ei, teatava määraneni võib nendega ometi harjuda, eriti kui sul on tegevust — kindlat ja vajalikku tegevust. Siis leiad peagi, et paukude vaheaegu on rohkem kui pauke. Ja sina muudkui ajad oma eesmärgi taga, eks teised tehku oma! Ning see on isegi õnnelikum olukord kui ohutu ja tege-vusetu ootamine.

Ometi saabus ka niisugune päev, kus paukude vaheaegu enam ei olnud. Kohu-tava müra järgi otsustades võis arvata, et terve maailm variseb kokku. See oli see pikalt ettevalmistatud Emajõe forsseerimi-ne. Meile eraisikuile tuli see ootamatult, sest päeva ja tundi oli rangelt saladuses hoitud.

Oli pühapäeva hommik.

Juhana ja Debora olid Tartusse tulnud, mind aga komandeeriti koos paari sõjaväe-lasega Kambjasse, rahvakoosolekule. Mäle-tan veel, et Debi oli selga pannud oma kõige parema, tumepunase kleidi ja jalga mustad kingad. Ta ütles väga asjalikult: «Kui ma surma saan, siis olen kohe rii-des.»

Juhana muudkui naeratas. Aga niisugune valmisolek ei üllatanud kedagi. Sest töö-poolest, kõike oleks võinud juhtuda.

2

Septembris vabastati Tallinn. Ja kõik, kes Tallinnas kavatsesid tööle hakata, valgusid nüüd loomulikult sinna. Järk-jär-gult toimus meie vaimuelu lõplik koondumine pealinna, võib-olla osalt ka seetõttu, et Tartu oli sõjas liiga purustatud. Nagu toleaeagsed kokkuvõtted näitasid, oli ülikoo-lilinn kaotanud 60% oma elamispiinast. Ka asutustega polnud lugu parem.

Sõda lõppes. Algas taastamistööde aeg...

Ehkki rongiliiklus oli aeglane (sõitsime enamasti õdesel), tekkis kahe linna vahel üsna tihe side ning ma puutusin kord Ju-hani, kord Debora ja ikka jälle kokku, küll Tallinnas, küll Tartus.

Eriti Smuul käis tollal üsna tihti Tartu vahet ja astus ka meie poole sisse, ilma erilise tseremooniata. «Tulin vaatama, mis sa teed ja kas sa mulle tass kohvi ka pa-kud?»

Kohvi jõime alati, sest nüüd oli seda jälle saada. Ja vahel, kui oli rohkem rah-vast, võeti ka naps viina. See «rohkem rahvast» tähendab seda, et üsna tihti juhtus mulle tulema ka teisi külalisi, kes kut-sumist ei oodanud, vaid tudengi kombel niisamuti sisse astusid. Ja kui oli aega, siis kujunes see koosviibimiseks, mis kes-tis vahel üsna hilise ajani.

Töötasime sellal mõlemad mehega üli-kooli juures ja tuttavaid oli meil rohkesti. Ka juttu ja arutlemist oli palju. Suurem osa vaidlusi tekkis siiski kirjanduse ja kir-

handuskriitika ümber. Ja need olid üsna tihti ägedad ning küllatki spetsiaalsed.

Läksime vahel ka lüale ning süüdistasime üksteist fanatismis. Praegu on sellele kummaline mõelda, sest omaette võttes olid kõik arukad inimesed. Aga sõda oli meist üle käinud ja kõigil meil olid mingid uued nõuded kirjanduse suhtes — olgu siis jutt sisu ja vormi küsimustest, pessimismist-optimismist, positiivseist ja negatiivseist kujudest, klassivõitlusest või rahvuslikest probleemidest.

See oli August Jakobsoni näidendite õitseaeg.

Sagedamini astusid sel perioodil minu juurde sisse kirjanikud ja literaadid nagu Paul Viiding, Karl Kivi, Karl Taev, Felix Kotta, Johannes Feldbach, Eduard Ertis, Leida Tigane, Valmar Adams... Muusika-inimestest oli meie sagedane külaline Mall Sarv, ajakirjanikest Lembit Kurg, kõik väga väljakujunenud kirjanduslike vaadete inimesed.

Mis puutub Juhan Smuulisse, siis tema eriti vaielda-teoretiseerida ei armastanud. Ta rohkem jutustas, tsiteeris, heitis nalja. Vahel, aga seda juhtus harvemini, luges ta ka oma värsse. Juhani seisukoht oli enamasti ikka empiiriline. Isiklik kogemus mängis peaosas ta loomingu ja arutlustes. Ta lükkas probleemid meeleldi tagaplaanile ja tõstis esile isikud.

Kõige hülgavamad värsilugejad meie seltskonnas olid tollal aga Viiding ja Kotta. Paul Viidingu repertuaari kuulusid kaljundlalt Aleksander Blok ja Betti Alver. Mõlemad võis ta ette kanda peast, aga kui vaja, leidis nende teosed ka raamaturiiulilt otsekohe üles. Kui Paul Viiding hoogu sattus, hüppas ta tingimata toolile püsti, et rohkem tähelepanu kõrvalt, paremini keskenduda ja võib-olla ka kompenseerida oma väheldast kasvu.

Kotta oli kirglik Majakovski austaja, tõlkija ning deklameerija. Ka kandis ta meelsasti ette omaenda värskeimat loomingu, saates seda mõningate väikeste žestidega, enamasti istudes ja paberilehte käes hõljutades.

Juhan luges oma värsse sooja usaldava tooniga, võrdlemisi kiiresti ja väga lihtsalt. Ta ei jäljendanud kedagi. Kui näiteks Paul Viiding ettekandes tõusid esile keelelised nüansid, värsi tehniline külg ning sisulised paradoksid, kui Felix Kotta esituses pääsesid mõjule poleemilised mõttekäigud, teravused ja dialoog, siis Juhani omas oli see sündmuse vool, olustik, karakter. Kõik temas tendeeris eepilise poole. Ka dramaatilised kohad olid tal hääle ühetoonilise kõlaga pigem pidurdatud kui esile tõstetud.

Kord sellisel õöl, kui olime küllalt vaieldud ja palju kohvi joonud, hakkas Juhan vastu hommikut peast ette lugema oma poemi. See oli peatükk tüisust.

Kuulasime haudvaikselt. Aga kui ta lõpetas, pakkusime talle klaasi viina. Juhan oli nii erutatud, et jõi põhjani ja viskas siis klaasi suures kaares vastu ahju puruks. Järgnesin tema eeskujule. Ka minu klaas lendas kildudeks. Ja ahju küljest

pudenes tüki glasuri maha. Võidakse küsida, mida selline barbaarne komme tähendab. Üldiselt ei midagi muud, kui et sellest klaasist ei pea enam üal joodama, sest teist nii tähtsat hetke ei tule enam!

Kuid ega me pärinud. Meile näis kõik niigi arusaadav. Lihtne impulss, pingest vabanemine, hoogusattumine, tuju asi.

Sellest me ei rääkinud. Kõlasid küll mõned küsimused poemi kohta, mõned märkused ja repliigid, enamasti heakskiitvad, sest lugu meeldis meile. Ja ma usun, et Juhan pidi seda ise ka tundma.

Tookord istusime kolmekesi varavalgeni välja. Teised olid juba koju läinud või magama heitnud. Aga meil veeres jutt just kahvatus hommikuvalguses kõige intiimsemale teemadele. Kolmas oli minu mäletades Maria Mutli, tookordne prantsuse keele õppejõud ülikooli juures.

Juhan rääkis oma noorpõlvest ja Muhu külakommetest. Külaelu meeldis talle. Kuid üks olnud temagi sellest juba teatava määran eemaldunud...

Mina tollal veel ei teadnudki, kui ilus on Juhani kodukoht Koguvas. Küll aga oli mul kogemusi, et Muhu külaes on vanemad traditsioonid rohkem säilinud kui meil Saaremaal.

3

Koguva küla Muhu saarel. Vanad talud. Meri...

Seekord sattusin Koguvasse koos Tartu Muusikakooli ekskursiooniga. Oli suvi 1957.

Seisime Tooma talu väraval. Uudistasime pikka elumaja, aitu, lautu, suuri puid ja õuemuru. Ei tea, kas Juhan on kodus? Ei tea, kas Debora on ka siin?

...Juhani ja Debora abielu ennustati mitu aastat ette, ja kui see tõeks sai, siis käisid sel kaasas draamad, sest mõlemad olid enne abielus ja pidid lahutama.

Kirjutati aastaarv 1950. Tolle aja tava-de kohaselt pandi küsimus arutusele lahtisel parteikoosolekul ja solvangutest ei olnud puudu.

Pärast seda sõitsime Moskvasse dekadile. Juhan ja Debora hoidsid teineteisel käest kinni nagu väikesed lapsed. Ja nii ma mäletan neid ka mitu aastat hiljem, paljudel kogunemistel ja koosvõimistel.

Nüüd aga seisime Tooma talu õueväraval. Ekskursioonijuht oli kuhugi kadunud. Ja ma ei jõudnud veel otsustada, kas hakata oma käe peal ringi kolama või ära oodata. Järsku ilmus õuele Debora. Pike-malt mõtlemata jooksin talle vastu.

Debora oli nii suvine. Tal oli rääk kükla taha sõlme seotud, punane põll ees ja põlles roheline umbrohukih.

«Aiamaa tahab rohida,» seletas ta. «Juhani ema ju üksinda ei jõua. Ma aitan teda natuke...»

Debi puistas põlle tühjaks, võttis mul käest kinni ja viis tuppa. Samas haaras ta pliidi pealt veel sooja kohvikannu. Ja juba me olimegi «in medias res», rääkisime läbisegi kõigest — ilmast ja elust, suvest ja kirjandusest.

Ekskursioon kutsuti õue. Aknast võis näha, kuidas asjast huvitatuile tutvustati kõrvalhooneid ja anti seletusi muistse talu-elu kohta. Siis läksid nad tuuleveskit vaatama.

Pärast tuli Juhan ja ütles, et nüüd tahetakse pilku heita lähemale ümbrusele. Läksime kaasa.

Pikka matka me ei teinud. Kõndisime veidike kadakate vahel karjamaal. Juhani märguandel istusime varsti murule maha. Juhan võttis taskust tikutoosi ja süütas ühe põõsa. Ning lõkke ääres jutustas oma lapsepõlvest.

Debora kuulas vaikides ega öelnud sõnakestki sekka. See oli Juhani kodu ja need olid Juhani külalised. Kuid ometi oli see nüüd ka Debora kodu... Ning luuletajana polnud ta vähem, vaid rohkem väljapaistev ja tunnustatud. Kuid ta kartis sattuda huvi keskpunkti. Ja keegi ei esitanud talle küsimusi.

... Näib, et olin neid alati tundnud, kuid see oli ju illusioon. Oot, las ma mõlen. Debora nägin Pöidel, kui olime mõlemad veel «lapseohtu inimesed», nagu saarlane ütleb. Teadsin, et ta on kuskilt sealt Laimjala kandist, kuhu ta vanemad mõne aja eest asunud. Kuid läbikäimist meil ei olnud.

Teda kutsuti Depsiks. Välimuselt meenutas Depsi rohkem hispaanlannat või itaallannat kui põhjamaa last. Esimesel nägemisel jäi kohe meelde eksootilise kujuna ja seda huvitavam ta meile oli. Võis arvata, et ta on jutukas, kuid ta oli vaikne. Vahel näen temas nüüdki veel seda noort tüdrukut. Just siis, kui oodatakse temalt jutukust, vaikib ta.

Juhan oli piduperemehena väsimatu — ja jutukas... Ta võttis oma külalisi tõsiselt, rääkis neile, mida kõige olulisemaks pidas, vastas nende küsimustele ja meenutas nende soovil oma noorpõlve luuletusi.

Mul ei olnud see esimene kord Koguvat külastada ega jäänud ka viimaseks. Kuid see oli siiski ainuke kord, kus sattusin siia suure ekskursiooni koosseisus ja elasin kaasa selle soojale vastuvõtule.

Pärast oli bussis palju seletamist ja elevust. Kes tuuleveskis ei käinud, pidid kahetsema! Veski seinale oli Juhan oma nooruses kritseldanud karikatuure. Ja need leiti olevat puškinlikud...

Mõnele oli võõras kadakapõõsa põletamise komme. Ka mina ei osanud seda teisi seletada kui «meil, Saaremaal»... Meil Saaremaal põletati kadakaid jaaniõhtul, see oli traditsiooniline jaanitule materjal. Kuid Koguvas nähtavasti elatakse ses suhtes veel jõukamalt, kadakaid on ju nii palju!

Sellal oli neid tõesti palju. Veel ei olnud maaparandus kadakaväljadest põlde tegema hakanud.

Mõni hea aasta hiljem, samasugusel kaunil suvepäeval, läksime Koguvasse kolmekesi — Tornimäe raamatukogu juhataja sm. Paja, minu vend Ilmar ja mina. Olime veidi mures: läksime asja pärast. Aga eri-

lisele vastutulelikkusele me kindlad ei olnud, sest tegelikult võis sellest kujuneda Juhani ja Debora kimbutamine.

Kimbutamist oli alustanud õieti raamatukogu juhataja, kes tahtis meid kõiki kolme — Juhani, Debora ja mind — panna esinema Tornimäe kultuurimajas. Kõigepealt oli ta sellest rääkinud mu vennale. Vend hakkas tema nõusse. Siis nad agiteerisid mind, et mis see olgu — omad kirjanikud, igal suvel käivad saarte peal, kas ei võiks siis kord ka siitkandi rahvale üht õhtut sisustada, meie vaeses väikeses Tornimäe kultuurimajas?

Tõsi ta on, aga kes seda usub!

Ega loogilist vastuväidet olnudki kerge leida. Loogika oli nende poolel, kuid inerts meie, kirjanike poolel. Ja inerts on ka tõsine asi... Tuled korraks puhkusele ja juba jälle esinema! Eriti kehtis see Juhani kohta, sest teda tõepoolest kutsuti ja taheti kõikjale.

Kuid Tornimäe omad olid ka järjekindlad ja nii me siis sõitsimegi — läbikäimisi pidama.

Leidsime Debora kodunt, kuid Juhani tuli mõõda küla taga otsida. Lõpuks saime ta kätte paadikuuride juurest, kus ta kaluritega juttu ajas. Nad plaanisid järgmiseks päevaks mingit mereretke ning olid asjasse nii süvenenud, et me ei raatsinud neid segada. Istusime maha ja ütlesime endil aega küllalt olevat.

Vaatasin Juhani ja ennustasin: vaevalt ta nõustub! Näib sedamoodi, et praegu ei ole tal muud peas kui meri... Ning kui tema ei tule Tornimäele, siis ka meie ei lähe, sest teda oodatakse seal kõige rohkem.

Juhan ei lasknud end tõepoolest häirida ja meie, külalised, võisime ringi vaadata. Et võtaks teda see ja teine — kui kaunis kohas ta ometi elab!

Silmitsesin kõike otsast peale, paate ja külamehi ja tarasid ja katuseid ja kogu seda elamist-olemist... Pole ammu käinud ning iga üksik asi on jälle üllatav.

Juhani kodukohta Muhus võib tõesti kadestada. Ja kadestada võivad isegi saarlased, kel omas kodus ka midagi selletaolist leidub. Ent nii terviklikku, nii täiuslikku vana küla nagu Koguva pole vist tervel Eestimaal kerge avastada.

Küll on neil vedanud! Säilida sellisel kujul... Kõik, kõik näib aegade algusest saadik omal kohal seisvat. Kiviaiad ja pillirookatused, kook-kaevud, õue jaotus, kõrvalhoone hulk ning sumbküla tüüpi tänavate süsteem. Suured puud — olin unustanud, kui suured nad on. Ja meri otse külje all — olin unustanud, kui ligidal ta on...

Nüüd astusin korraks otse vee piirile. Üle mere paistab lõunas Saaremaa rand Pulli panga kohalt ja läänes pikk riba liivase kaldaga Keinastu laidu.

Pulli panga kivikui ei paista siia. Aga väike valge riba laseb aimata, et seal midagi on, mille vastu lained purunevad. Ja mida kaugemale loodesse sa pilgu keerad, seda lagedamad mereveed sulle vastu vaatavad. Oo jaa. See metsik helesinine

igatsus, mis siit hinge sööbib, viib meeled ja mõtted kaasa — maailma otsa. Tundsin seda äkki väga selgesti.

Jah, aga Juhan ju käiski ära maailma otsas — mis sealt enam puudu jäi? Antarktika... Ainult ühte ma ei mõista, miks ta ikka neid külmemaid kohti otsib. Eesti on ju isegi küllalt külma koha peal.

Lõpuks näitas Juhan ka meile oma külalislahket nagu ning küsis, mis me siin hulgume. «Mis me ikka hulgume. Käisime Toomal ja... Debora palus sind koju tulla.»

«Jah,» ütles ta. «Olen kohe valmis.»

Hakkasimegi ühiselt Tooma talu poole rühkima. Oigemini küll nihkuma, sest Juhanil oli ikka veel üht-teist õiendada. Vaja uued aerud ära panna ja kuskilt aia pealt oma kampsun üles otsida ja siis kellelegi külamehele miskit edasi ütelda.

Sõitsime läbi Koguva tänavate omapärase rägastiku külast välja. Männiku ääres toimus kadakapõõsa tseremoniaalne põletamine. Lõke lähendas meid. Jutt hakkas voolama. Juhan rääkis, et ta oma isaga koos on need männid siia külinud 1930. aastal. Nad on juba üsna suured — pikad, sirged ja hästi haljad. Nähtavasti ei pääse tuul siia ligi. Ka tolmu ei ole.

Debora pakkis välja söögid-joogid. Kuidagi läks neil minu vennaga jutt Kuresaare gümnaasiumi ja selle õpetajate peale. Mõlemad olid Valsineri austajad. Minu ajal seda õpetajat veel polnud, nii et ma võisin nüüd kadedusest lõhkeda. Samuti Juhan, kellele gümnaasium jäigi ainult unistuseks. Aga loodusteaduse õpetaja Valsiner kujunes ilmselt nende lendude lemmikuks, kes lõpetasid kolmekümneendate sees... Ja Debora ongi temast kirjutanud — kui inimesest, kes avas talle looduse raamatu.

Juhan kuulatas ühe kõrvaga. Ta voolis puust orke, mille otsas lõhkel vorstikilde küpsetada. Nüüd ei olnud ta enam nii «kaugel ära». Ja paar napsi töid ta hoopiski tagasi mere pealt maa peale.

Ilmar võttis korra fotoaparaadi ja hakkas plõksutama. (Nii ongi sellest külas-käigust järele jäänud mõned lõkkeärsed pildid.) Kadakas põles praksudes ja pillas sädemeid. Juhan korjas lähikonnast kuivanud ronte ja heitis neid tulle, et siis istuda ja suurema mõnuga jutustada paari naljalugu.

Tahtsin talt küsida... Kuid äkki oli see mulle ilma küsimatagi selge: uskusin seda sõna-sõnalt! Nimelt seda juttu, mis Juhanist räägiti. Rääkijad olid Saaremaa mehed, ja asi oli lühidalt nii.

Ükskord hiljuti, teel Saaremaalt Muhusse, sõitis Juhan kogemata oma «Volga» väina tammist alla — summdi vette. Mehed läksid appi autot välja tooma. Väike väin ei ole seal kohal sügav. Juhan üelnud, et selle tühipalja «Volga» võiks ju siia pori sisse jätta, aga vaat ühest on kahju — suitsukarp sai märjaks! Tirinud siis lagedale läbiligunenud «Kazbeki» ja vaadanud seda kurva näoga nagu mingit asendamatu varandust. Aga lõppkok-

kuvõle kõlas: «Äi-noh, omapärane mees!»

Jah, kõik oli õige, ka lõppkokkuvõte — mis sa veel soovid?

Viimaks hakkas sm. Paja oma kavat-susi esitama. Nagu arvata võisime, ei sattunud Smuulid kumbki sellest eriti vaimustusse. «On seda enese näitamist juba olnud kah!»

Ometi polnud Juhan päriselt vastu, kuid ükski aeg ei tahtnud talle istuda, ikka oli midagi muud teoksil või ebamääraselt kavva võetud.

Agas sm. Paja oli valmis oma tähtaegu kohandama ja veel kord kohandama, kuni kõik klappis.

Paari nädala pärast see õhtu toimuski.

5

Ja veel üks episood suviselt Saaremaa retkelt.

Sattusime juhuslikult kokku Tallinnas Raekoja platsil. Juhan parkis parajasti oma autot, tuli kabiinist välja ning hakkas kohe norima, et mis sa, Aira, siin Tallinnas teed, kas Saaremaale ei sõida.

Kuuldes, et olenegi enam-võhem sõiduvõimeline, küsis ta vaid: «Kus su kohver on?»

Kohver polnud kaugel ja leppisime kokku poole tunni pärast samas paigas kohutada.

Juhan tuli tagasi koos autojuhiga. Mina kohvriga. Rooli taha istus nüüd Smuuli õepoeg, noor, tähelepanelik Saaremaa poiss. Ja peab ütlemä, et ega Juhan ise juhtida armastanudki.

See oli väga mõnus sõit ja kulges võrdlemisi vaikselt. Olime igauks veidi omakeelse mõtte ja vahetasime harvu replike. Kui ma ei eksi, kirjutas Juhan tollal oma «Muhu monolooges». Ja Debora oli teda juba Koguvas ootamas.

Tegime väikseid peatusi Ristil ja Lihulas. Vaatasime, mis puhvetis müüa on. Ja muidugi oli seal ka mõnda asja, mis saarlasi sel aastaajal huvitas, näiteks värskel kurki, saartel hilineb see alati...

Alles Muhu pinnal läks meil Juhaniga vaidluseks — seeütle, kumb kumma okupeerima peab: kas Muhu neelab alla Saaremaa või Saaremaa neelab alla Muhu? Kahle nii vägevat «suurriiki» kõrvuti eksisteerima jätta ei või. Me lihtsalt ei usaldanud nii tähtsat ülesannet tuleviku ajaloole.

Juhan sõidutas mind Koguva küla teeristist mööda, üle väina silla ja sealt edasi mõni kilomeeter kõrvalteid, otse minu koduõue Muiküla Tiidule. Seal tuli vennanaine meile vastu. Teda nähes hüppas Juhan autost välja ning hüüdis käsi laialti laotades: «Selma! Anna nüüd musu, ma tõin sulle külalise!»

Ja õu oli korraga täis lõbusat naeru.

6

Kevadtalvel 1965 kohtasin Juhanit Krimmis.

Jaltas Tšehhovi-nimelises loomingulises majas elas tookord Mart Raud, kes oli mõistetud terveks aastaks Krimmi kliimasse oma astmat ravima, Mina läksin sinna

üheks kuuks, et natuke töötada ja pisut ringi vaadata. Juhan Smuul ja dr. Moissar olid Jalta lähedal Alupkas sanatooriumis. Ja Debora saabus loomingulisse majja mõni päev enne minu ärasõitu.

Niisugune oli see meie «eesti koloonia», kes käis Mart Raua toas kohvi joomas.

Juhan ja dr. Moissar tulid harilikult varasel pealelõunatunnil ja olid väga jultunud.

Juhanis võis märgata erilist rahutust, elevust ja kergelt-ärrituvust, mis reetis nii füüsilist kui vaimset koormust. Ta ütles, et kirjutab teost «Polkovniku lesk». Ja kui dr. Moissar teda õpetama kippus, et organism on tervik ja hambapõletik võib kergesti avalduda radikuliidi näol ja muud sarnast, siis tüütas see Juhani ja ta sõimas teda südamehälega «polkovniku lesks».

Juhani diagnoos oli minu teada neerutuberkuloos. Ma ei kujutle küll, kuidas seda ravitakse, kuid Mart Raud, kes tolle-aegsete Krimmi sanatooriumide kohta kõike teadis, ütles, et nad elavad seal tegelikult päris lõbusalt. Omad meelelahutused ja tantsuõhtud. Ta nökkiski Juhani, et tol olevat keegi kena siberlanna tantsupartneriks ja võib-olla ka muidu sõbratariks. Kuid Juhan ei teinud sellest väljagi. Tal oli oma Krimmi kevad ja «Polkovniku lesk» ja sanatoorium ja ka Debora pidi varsti saabuma.

Olgu muud mis on, aga polkovniku lesk sai teoks ja läks lavale, lõi seal launeid ja tekitas poleemikat.

Järgmisel aastal tulid kirjanduslikud sündmused, mis meid korduvalt kokku viisid, kuid siis juba Tallinnas.

Kirjanike kongressil 1966. aasta talvel valisime Juhani uuesti esimeheks.

Sama aasta oktoobris toimus Smuulide majas Hundikuristikus suur vastuvõtt ehk lahtiste uste päev — Debora 50. sünnipäeva auks.

See oli tõeliselt kaunis pidu.

Maja ise, Kadriorus laululava lähedal, vaikes kõrvalises tänavas nagu suvitusrajoonis, mõjus kutsuvalt. Ta oli valminud kümmekond aastat tagasi, mis maja elus on lühike aeg. Annab parajasti mahti puudel aias juurduda ja vormi võtta.

Kõrge kelpatus meenutab, et viibime Tallinnas. Sisekujundus — paar suuremat ja paar väiksemat ruumi — räägib sellest, et ehitajad on mõelnud ka külaliste peale. Ja liigne öelda, ilmselt on üksikasjus kunstnikega konsulteeritud. Veel paistab silma, et majas on keegi, kes kaugeilt sõitudelt eksootilisi asju armastab kaasa tuua. Ja keegi on majas, kes oskab lilli hooldada. Nad elasid siin neljakesi: Juhan, Debora ja Debora vanemad.

Olin majas mõned korrad käinud, ent mitte kunagi nii suures seltskonnas kui praegu. Nüüd võis siin kohata peaaegu kõiki meie kirjanikke, kultuuritegelasi, igast valdkonnast isiklikke tuttavaid.

Tuglased, Semperid, Kuusbergid, Ernesaks, Eilartid, Olev Jõgi, Uno Laht — et

mainida vaid mõnda, kes minuga ühel ajal lahtisest uksest sisse olid murdnud. Ka Keskkomitee esimene sekretär sm. Käbin käis isiklikult juubilaril õnnitlemas. Kuid Juhani oli tal ilmselt tihedam kontakt, sest peagi kadusid nad koos aeda basseini äärde kalu vaatama.

Aga mitte kuulsad nimed ei mänginud peaosas õhtu meeleolus, vaid see kodusus, millega külalisi suudeti ühte sulatada. Ning külaliste endi tahe ukse taha jätta kõik mustad kassid, kes kelle vahelt ka kunagi oleksid läbi jooksnud... Siin ei olnud sõnakõlksutamist. Kõik need õnnitlejad olid Debora talendi siirad austajad. Ja nad oskasid end väljendada diskreetsest, kuid värvikalt.

Debora oli seesiselt liigutatud, tähelepanelik ja säras oma vaimses ning füüsilises ilus kui tõeline luuletaja. Ta viibis pidevalt külaliste keskel. Ja hoolimata tuhandest kohustusest leidis ta mahti igaühega paar sõna omavahelist juttu ajada.

Juhan oli uljas piduperemehe meeleolus, «omas sõiduvees», nagu öeldakse, sest talle meeldisid suured peod. Kuid talle oli ka omane eriline oskus ilmuda ja kaduda. Kord hõigati teda trepil, kord juhtis ta mõne külalise üles oma kabinetti, et temaga seal rahulikult vestelda. Ja juba näitas ta end jälle meie keskel, õhutades külalisi sööma ja jooma.

Olin sel õhtul lapselikult rõõmus ega raatsinud tõepoolest kuidagi minema hakata. Midagi väga ehtsat oli selles kõiges.

Kuid ükski pidu ei kesta igavesti.

7

Pärast Juhani ja Debora lahkuminekut nägin ma Juhani väga harva. Enamasti Tallinnas, Kirjanike Liidus, kus vahetasime käigu pealt paar lauset «kuidas elad?» ja «mis teed?» stiilis. Või jälle Kunstiklubi söögisaalis, kui istusin mõne kirjanikuga kambas pika laua taga.

Siis juhtus vahel, et Juhan astus sisse, tuli meie juurde ja küsis väga tagasihoidlikult, kas ta tohib meiega koos pudeli veini ära juua.

Aga muidugi!

Kuid enamasti juba vastust ootamata sammus ta puhvetiruumi ja tuli sealt tagasi, «Riesling» ühes käes, teises peotäis klaase. Ta valas kõikidele ja hakkas kohe jutustama oma tavalises elavas maneeris. Ta rääkis oma uuest romaanist ja selle töötlemisest ning elulisest materjalist, mis ta oli kogunud. See oli kelmiromaan, mis jäigi lõpetamata.

Umbes poole tunni pärast tõusis Juhan tavaliselt püsti, jättis hüvasti ja pühkis küirelt minema.

Me teadsime, et ta tervis pole suurem asi, kuid seda me siiski ei aimanud, et varsti, ühel saatuslikul aprillihommikul 1971 tuleb Hea Meremeeste Hoidja «Muhu monoloogide» värskeilt lehekülgedelt, võtab Juhani ära meie juurest ja viib oma valdustesse.

Aira Kaal

NAGU

Ingel Tael. Merest lõusnud. Kirjastus «Eesti Raamat», Tallinn, 1981. 72 lk. Hind 15 kop.

Hea tunne on kohata raamatuletil uut autorit. Rõõmus uudishimu kutsub teost lugema: äkki on seal midagi uut, midagi, millega oleks võimalik kaasa minna, kaasa tunda, näha, mõelda. Mitte iga esikraamat ei paku neile lootustele katet. Seda suurem mõnu on leida umbeslt tuttava («ma tean küll, kuidas neid asju tehakse») asemel kindlat isiku- ja isiksuseväljendust. See võimalus pole liiga harv, ent kaugeltki mitte liiga tihe. Ingel Tael annab õnneks sellise võimaluse. Küll mitte kaanest kaaneni, mitte lõtvumishetkedeta, ent siiski. Uus autor on jõudnud meie ette oma luuleraamatuga koos, selle raamatu kaudu. Ei mäletagi tema vārse varem lugenud olevat.

Millest ta laulab? Lapseast, maast madalast, merest, loodusest, töö, tõdemuste ja armastuse kaudu emaduseni välja. Kaasa kõnelevad elukogemused, luulekogemused, sihiteadlikkus. Luuletuskogu nagu üks elu, raamat kui teadlik tervik, mitte viiskümmend viis juhulikult ühiste kaante vahele seatud luuletust. Dateerimatus tõttu on asjatu mõistatada, milliste aastate vahele nende valmimist paigutada, igal juhul on nad ühtesobivas laadis. On meeldiv, et mahult ülepaistatud luulekogude asemele on astunud taas väiksem, ent temaatiliselt seotum.

Loodus on raamatut läbiv teema mitte üksnes välises mõttes: loodus on ka keskkond, mis sisaldab niihästi autori, tema mõlde-tundeid kui ka kogu tema elu. Kui ütleme, et kala keskkond on vesi, linnu oma õhk ja hundil-karul mets, siis Ingel Taela keskkond on loodus tervikuna, ent muidugi nii, nagu tema seda näeb ja tunnetab. Tas on aimatav mingi panteistlik kõiksuse sulamine, looduses kui tervikus osalemine. Sealjuures on ta luuletuste paremas osas omapärane ja omanäoline. See pole Sanderi ega Vesipapi maailm, milles ta liigub, ei Niidu nukker-rõõmus-rahulik lapsea koduhõllandus ega teab kelle neljanda-viienda loodus. Ka mitte samasugune saar ja meretunne nagu ajaldasa lähikuti ilmunud H. Kauberi «Viherpuus». Ingel Tael on hoopis iseenda moodi, mitte filosoofi, mitte kirjeldaja ega meenutaja, ei vaatleja, vaid olija. Oma nagu olija, kes tõuseb ja kasvab meres, jääb sinna seisma kui sirendav laev. Veelgi iseloomulikumad, autori isiksust lahtimõtestavamad on järgmised vārsid (lk. 51):

Pilvede hele kett
roomab mõõda vett,
õõtsub mu joobunud nägu,
arm on mu jagu.

Ingel Tael tundub epateerimata esitavat iseenast, oma sisimat olu, milles peitubki kogumiku suurim voores, ehkki kõik luuletused pole võrdselt õnnestunud. Elu(luule)matk on jagatud tsükleisse, millest esimene ja viimane on teistest pikemad ja ka ilmekamad. «Üks kivi meres» juhatab oma luuletustes sisse selle merest tõusmise, loodusest lähtumise ja loodus- (looduses) olemise, mida keskmised tsükliid omal kombel edasi arendavad kuni lõpplahenduseni.

Eespool märkis juba, et see on ühe elu lugu, võib ka olla elulugu. Alustatakse ju endast teadlikuks saamisega avaluuletuses, pildikestega ümbrusest, suhtumistest, luikede luikamisest, kuu heledast näost, looduse lummast, rõõmlevaist randroosidest ja kiviaiast — kui vaid mõnda motiivi nimetada. Ent need pole eraldi seisvad illustratiivsed motiivid, vaid ketilülid, mida omavahel ühendab autori isik, kellele miski pole nii tühi, et sellele ei maksaks tähelepanu pöörata (lk. 29):

Ahta akna poole
ülesse silmitsen.
Aher on varane valgus,
imet sealt immitseb.

Pilt, milles pole iustkui midagi. muutub autori prisma läbi pildiks, milles on kõik. Veel enam kui eeltoodu kinnitab seda «Tuli raksudes tuppa see õhk». Imetabast seosest kõige ja kõigi vahel kõneleb «Läbi pehme kaldaliiva», milles inimese sõltuvus teravdatakse võlgoleku tundeni.

Aegade ja inimeste järjekestvus kuulub lahutamatu luuletaja kreedosse. Enim tõuseb see esile «Rahuste ballaadis» (mis, tõsi küll, teistest paladest kuidagi eraldi seisab), luuletuses vanaisast, mis lõpeb värssidega «Mulle ta elu ja valu / jäid ainult üminal laulda» (lk. 42), ja «Pesamaas». Omaette motiivina kerkib esile minaisiku järjekestvus psühhofüüsilises läbilõikes, mille tähised oleksid näiteks «See hommik on tuline», «Mu rõõm oli ammu ärkvel», «Väsinud», «Iga päevaga ikka enam» ja «Lapsed mängivad õues».

Oleks ennatlik nõuda esikkogu kõigilt luuletustelt võrdset laengut ja keskendatust. Korduvad nukrus, hämarus, õhtu, udud, vari, õõ, tähed, kuu, nii vähe on päeva, päikest, hommikut, justkui ei oskaks luuletaja neid näha ja teeks oma elu ja looduse kooskõlast meeleka mingi õise hõljumise. Kõige kummalisem on, et need korduvad romantilised motiivid ei muuda tema luulet pessimistlikuks, vaid peavad kõike nagu sordiini all, ehkki see summutatus võiks olla saavutatav muugagi peale korduva hämaruse vms.

Mõned lihtrealistlikud pildid välja arvatud, mis ei ole küll halvad luuletused, aga ei sobi päris veatult oma naabruse, oleme «Merest tõusnud» näol saanud juurde omapäraselt nähtud elukujutuse. Ingel

Tael on luuletaja, kellel on eluhoiakus ja selle väljaütlemises oma nägu. Ja kuigi näod ei püsi muutumatuina, on oma näo olemasolu ikkagi teadvustatud loomeprotsessi väärtustaja.

Valeeria Villandi

R I N G V A A D E

NSV Liidu riiklikud kirjanduspreemiad 1981

1981. aasta riikliku preemia pälvijad kirjanikest Vassili Belov, Mihhail Dudin, Pimen Pantšanka ja Vitali Ozerov. Neist on eesti lugejale ja kirjandusrahvale tundmatu ehk ainult valgevene luuletaja P. Pantšanka, kuid temalgi on habras seos Eestimaaga olemas: nimelt on ta sündinud 1917. a. Tallinnas ja ta kolm esimest eluaastat möödusid Eestis. Leningradi poeet Mihhail Dudin on vene nõukogude luule keskseid kujusid. Tema äärmiselt mahukat loomingu tutvustab meile alles mullu ilmunud kogumik «Karuohakas», mille koostamisel toetuti tõlkevõistluse korras tehtud eestindustele, ka on kogumikus ülevaatlik järelsõna V. Villandilt. V. Ozerov on tuttav eelkõige meie kirjanikkonnale, sest NSV Liidu Kirjanike Liidu juhatase sekretärina on V. Ozerov osalenud mitmetel nõupidamistel Tallinnas, ka viimasel kirjanike kongressil juhtis ta üleliidulise kirjanike organisatsiooni delegatsiooni. Ammugi ei saa tundmatuks nimetada V. Belovi, tänase vene kirjanduse andekamaid autoreid. Kuid tutvustuseks või meeldetuletuseks siiski nüüd mõni sõna igast mehest eraldi.

Viimastel aastatel kirjutatud jutustuste ja novellide eest määrati preemia Vassili Belovile. Belov on üks viimaste aastate populaarsemaid nõukogude prosaiste, kelle nime mainimata ei tule toime ükski uuema külaproosa käsitus. Ta on sündinud 23. X 1932 Vologda oblastis, maal, teinud tööd kolhoosis ja tehases ning jäänudki vologdalaseks. 1964. a. lõpetas ta Gorki-nim. Kirjandusinsti-

tuudi, kuid oli debüteerinud juba varem, esikraamatuks luuletuskogu (1961), millele järgnesid lühiproosaraamatud, küll laiemat tähelepanu äratamata. Üldtuntuks sai V. Belov jutustusega «Igapäine asi» ajakirjas «Sever» (e.k. 1970). See teos oma veriehtsa karakteri- ja keskonnakujutusega peaks meile lugejale hästi tuntud olema. Rõhkem pole meil Belovi kahjuks eestindatud. Edasi äratavad ta loomingu tähelepanu «Puusepa jutustused» (1968), milles kirjanik jätkab samasuguses rahvalikus laadis, sellele järgnes tsükkel «Vologda lürlugusid» (бухтиньы — väga raskesti tõlgitav sõna); «mulla ja asfaldi» tõsiste probleemide juurde jõuab ta jutustuses «Kasvatamine doktor Spocki järgi» (1974). V. Belovi uuemas loominguks kuulub veel kaheosaline romaan «Eelõhtud» (1972—1977) ja nagu kirjanduslehtedest näha, on tal tekkinud huvi ka näitekirjanduse vastu. Igatahes kuulub V. Belov kirjanike hulka, kelle loomingule ehtrahvalikes alustes, elu ja inimese väga lähedases tundmises, karakterite psühholoogilises usutavuses ja eetilistes ideaalides ei saa kahesugust arvamust olla ei lugejail ega kriitikal.

Mihhail Dudin on sündinud 7. XI 1916 Klevnevo külas Ivanovo kubermangus talupoja perekonnas. Kooliaastatele ja lühikesele töömehepõlvele hüdrojaama lõkehitud järgnesid sõjaväe- ja sõja-aastad (1939—1945). Just sõja eel ilmub M. Dudini debüütluulekogu «Vihmahoog» (1940), ent tuntuks saab noor luuletaja alles Suure Isamaasõja kestel ilmunud värssidega, lihtsa-koeliste ja selgete koduteemaliste ning sõjalis-patriootlike luuletuskogudega «Väli-

pudel» (1943), «Neeva sõjas» (1943), «Kaardiväe tee» (1944), «Lõke teeristil» (1944) ja «Ülepääs» (1945).

Sõjateemalised luuletused asenduvad 1940-ndate aastate lõpul ja 1950-ndail tööinimese ja rahuvõitluse kujutamise, kuid sõda ja sõdurielu ei kao M. Dudini luulest enam kunagi, selle kajad ja meenutusi kohtame ta tänasteski värssides. Külalapsel see iseloomulik joon ühendab kõiki M. Dudini põlvkonna kirjanikke Venemaal. Tähelepanuväärne on, et M. Dudin kuulub nende poeetide hulka, kelle sõjateemalised luuletused on kuidagi kammerlikud, vaoshoitud paatosega ja inimlikult lihtsate kujunditega. Oma laadilt liigub Dudini luule pigem Nekrassovi kui Tjuttševi jälgedes.

M. Dudin on kirjutanud palju, kõiki ta luulekogusid ja muid raamatuid ei jõua siin loetleda. Mainigem mõningaid: «Pidage mind kommunistiks» (1950), «Allikas» (1952), «Männid ja tuul» (1957), «Sillad. Luuletused Euroopast» (1958), «Tõrges avarus» (1960), «Nõudmiseini» (1963), poeem «Laul Varesemäest» (1964), «Aeg» (1969), «Karuohakas» (1973), «Poolus» (1979). Riiklik preemia määrati M. Dudinile viimaste aastate loomingu, luuletsükli «Hall süda», «Toonekure puu», «Polaarjoon», «Läänekallas» ja «Ununenud vihik» eest. M. Dudin on ka tuntud luuletõlkija (gruusia, rootsi, ukraina, tšehhi, armeenia ja baškiiri luulest), värskemalminud luulelooming on Mihhailovskoje-aineline tsükkel «Lume alt».

Valgevene luuletaja Pimen Pantšanka kuulub samasse põlvkonda mis M. Dudingi. Ta on sündinud, nagu juba mainitud, 23. VIII 1917.

1939. a. lõpetas P. Pantšanka Minskis õpetajate instituudi ja töötas seejärel külakooliõpetajana. Selle rahuliku tegevuse katkestas juba 1939. a. alanud sõjameheete, mis jätkus maailmasõja lõpuni. Kirjandusele pühendus ta 1930-ndail aastail, 1938. a. nägi ilmavalgust tema esimene luulekogu «Veendumus», 1940. a. järgnes sellele «Septembri lipud», 1942. a. ilmus Moskvas tema kogumik «Sõjatee». Sõja-aastate värsse sisaldab ka «Kauged jaamad» (1945) ja Iraani muljeile tuginev «Iraani päevik» (1945; 1944—1945 viibis autor Iraanis). Juba nende esimeste värsikogude järel võis P. Pantšankat pidada üheks nimekamaks valgevene luuletajaks.

Sõjajärgseil aastail ja hiljem jätkub viljakas luuletegevus. Ilmuvad kogud «Kuumad tuuled» (1947), «Vandetootus» (1949), «Onne eest, rahu eest!» (1950), «Avar maailm» (1955), «Reiside ja armastuse raamat» (1959), «Välguvälgel» (1966), «New Yorgi visandid» (1960) ja «Tuhad taevavõlvi» (1962), neist kaks viimati mainitud on mõnevõrra erandlikud, sest autor kasutab muljeid, mida talle on andnud töö ÜRO-s Valgevene ametliku esindajana.

P. Pantšanka luule on valdavalt patriootiline ja publitsistlik. Autor on arendanud nn. fõljetonistlikku laadi, ühendanud publitsistliku iroonia ja teravuse sügavalt tõsise paatosega, järgides H. Heine ja V. Majakovski suuri eeskujusid. Ka on ta kirjutanud poeme. Riikliku preemia sai ta luulekogu «Kus õõbib lõoke» eest.

Kriitika alal pälvis preemia Vitali Ozerov raamatute «Meie päevade kommunist elus ja kirjanduses» (2. tr.) ning «Maailma äravused ja kirjaniku süda. Kultuuri sõbrad ja vaenlased» (2. tr.) eest. V. Ozerov on sündinud 9. III 1917 Kislovodskis ja lõpetanud 1940. a. Moskva Filosoofia, Kirjanduse ja Ajaloo Instituudi. Sellestasemast ajast on tema nimi ka trükisõnas esinenud. V. Ozerov on olnud mitmetel juhtivatel ametikohtadel: 1953—1955 «Literaturnaja

Gazeta» peatoimetaja asetäitja, 1959. aastast alates pikka aega «Voprossõ Literaturo» peatoimetaja. 1967. aastast tänaseni on ta NSV Liidu Kirjanike Liidu juhatuse sekretär. Ta on kirjutanud rohkesti teoreetilisi töid sotsialistliku realismi kohta, käsitletud kirjanduskriitika teooriat, avaldanud monograafiad D. Furmanovist ja A. Fadejevist. Käsil on raamat «Kaasaegsed ja eelkäijad», sinna kavatseb autor koondada oma käsitlused Fadejevist, Furmanovist, Solohhovist, Fedinist, Nikolai Ostrovskist, Simonovist, Markovist, Rašidovist, Polevoist, Gontšarist, Graninist jpt.

Lisaks eelmainituile premeeriti filmistsenaariumide eest veel kaht kirjanikku: Tšabua Amiredžibit ja Rustam Ibragimbekovit.

Olli Kõiva 50

6. veebruaril pühitses oma juubelit folklorist Olli (Ottile-Olga) Kõiva. Ta on sündinud ja kasvanud Järva-maal Annas kultuuritahtelises kodus (ka juubilari ema O. Niinemägi oli vanemas eas rahvaluulekorrespondent). Pärast Paide keskkooli lõpetamist 1949. a. hakkas O. Kõiva ülikoolis eesti filoloogiat õppima, erialaks rahvaluule. 1952. a. suvel Kihnu saarel õppepraktikal leidis algaja folklorist oma teema, millest lõpuks kasvas välja 1965. a. valminud kandidaadiväitekiri «Regivärsilise rahvalaulu traditsioon Kihnu saarel». Vahepealsesse aega mahuvad ülikooli lõpetamine 1954. a., töötamine

Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnas, aspirantuuri ülikooli juures 1961—1963 ja taas töö rahvaluule osakonnas. Korduvatel Kihnus viibimistel kogus O. Kõiva oma väitekirja jaoks rohkesti uut materjali. Ta sai seal sel määral omainimeseks, et talle anti isegi kihnapärane nimi — Paju-Riet (Paju on selle pere nimi, kus laulukogu tavatses peatuda, Riedaks aga kutsutakse Kihnu tava järgi kõiki Olgaksi ristetuid). Hiljem on kogumismatkad viinud teda paljudesse paikadesse, aeg-ajalt jälle Kihnu. Tema kirjapandud lehekülgi on kogunenud üle kahe tuhande, liiks helliindistused, osalt koos kolleegidega tehtud, mida on umbes 400 säilikut.

Oma väitekirjas on O. Kõiva lisaks Kihnu laulude žanrilisele ja tüpoloogilisele vaatlusele süvenenult uurinud eriti laulikuisiksusi ja laulmistraditsiooni. Et runolaule on Kihnus meie päevini säilinud eeskätt pulmalauluna, siis tähendas see ka pulmalaulutraditsiooni põhjaliku tundmaõppimist. Need probleemid on O. Kõiva uurijahuvi köitnud seniajani. Juubilari arvukatest ettekanetist ja trügis ilmunud uurimustest on ulatuslikemad väitekirjal põhinevad «Kihnu rahvalaulikutest» (TRÜ toimetised. Vihik 159, 1964) ja «Kihnu regivärsilise rahvalaulu funktsiooni ja esitusviisi küsimustest» («Paar sammukest» II, 1961).

1966. a. sai O. Kõivast KM-i rahvaluule osakonna juhataja. Arhiivitöö pole üldse kuigi tänuväärne: selle tulemused ei paista kaugele ega too tegijale tunnustust, ehkki on vajalikud paljudele. Veel rohkem kehtib see osakonnajuhataja töö kohta. Vahest maksab siin praegu ometi meelde tuletada, et järgneva pisut rohkem kui kümne aastaga jõuti KM RO-s üldregistrite koostamise kogude kasvule järele, hoo sai sisse regivärsseite koostamine, täiendati vanu kartoteeke ja tehti uusi, kasvasid kogud ning koostati väljaandeid. O. Kõiva oskas osakonnas hoida elavat huvi ja sõbralikku koostöövaimu. Ometi loobus ta esimesel või-

malusel sellest ametikohast, et takistamatult pühenduda tööle laulude alal. 1977. aastast alates jälle rahvalaule osakonna vanemteadurina töötades viis ta kõigepealt lõpule «Vana kandle» V (Mustjala) köite, mis oli H. Tampere poolt jäänud. Põhjalikult tundes ja armastades rahvalaule, on O. Kõiva hoolt kandnud ka selle eest, et võimalikult paljud nende väärtustele ligi pääseksid. Nii on ta koos H. ja E. Tamperega koostanud heliplaadiantoloogiat «Eesti rahvalaule ja pillilugusid» I, andnud välja rahvalauluvalimikke lastele («Sõnaker», 1961; «Sinikirja linnukene», 1971) ja olnud Eesti Raadio saatesarja «Laula, laula, suukene» kauaaegseid ning viljakaid autoreid.

O. Kõiva on valitud *Kalevalaseura* välisliikmeks ja Soome Kirjanduse Seltsi kirjavahetajaliikmeks.

Praegu on juubilaril käsil «Vana kandle» järjekordse köite ettevalmistamine talle südamelähedastest Kihnu lauludest. Soovime selleks ja tulevasteks töödeks palju tervist ning jõudu!

K. Salve

Lõppesid õpetajate keelepäevad

22. X 1981 toimus Tartus keelepäev, millest võtsid peale Tartu linna ja rajooni emakeeleõpetajate osa ka Jõgeva ja Viljandi rajooni koolide esindajad, kokku üle 120 kuulaja. Neile pidasid ettekande H. Rätsep («Eesti kirjakeele sõnavara arendamise probleeme»), S. Vare («Sõnamoodustus uues emakeeleprogrammis»), R. Kask («Stilistika õpetamise lähtekohti»), J. Peebo («Vabariikliku õigekeelsuskomisjoni otsustest morfoloogia valdkonnas») ja E. Kraut («Kõneõpetuse probleeme ja perspektiive»). Kõik ettekanded on juba tuttavad eelmistelt õpetajate keelepäevadelt. E. Kraut avaldas arvamust, et meie emakeeleõpetus on orienteeritud liigselt kirjalikule väljendusele, teenimatult unarusse on jäetud suuline kõne. Kool peaks siiski andma teadmisi ka avalikuks esinemiseks.

12. XI 1981 oli keelepäev Pärnus, kuulajateks Pärnu linna ja rajooni eesti keele õpetajad ning külalised naaberajoonidest. Ettekannete ga esinesid R. Karelson («Keele ja keelepoliitika»), J. Peebo («Vabariikliku õigekeelsuskomisjoni otsustest morfoloogia valdkonnas 1979–1981»), M. Hint («Uutest lähtekohtadest ja suundadest keskkooligrammatikas») ja P. Nemvalts («Uuenev süntaks emakeeleõpetuses»).

Õpetajatele kavandatud keelepäevade sari lõppes 26. XI 1981 Tallinna keelepäevaga. Kõnelejaiks olid taas M. Hint, P. Nemvalts, S. Vare, K. Kerge ja E. Kraut (teemad samad mis eelmistel keelepäevadel). Tallinna keelepäevaliste hulgas oli ka Harju, Paide ja Kingissepa rajooni emakeeleõpetajaid.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et õpetajate keelepäevad õnnestusid, need kokkusaamised olid vajalikud nii kuulajatele kui ka esinejatele. Õpetajad said küsida, mis neid huvitas, ja ära öeldi mõndagi, mis südamel kipitas. Kõige rohkem püriti muidugi uute emakeeleprogrammide ja -õpikute kohta, teine küsimuste ring seostus VÕK-i otsustega. Tallinna keelepäeva lõppsõnas avaldas V. Rukki VÕT-i arvamus, et paari aasta pärast peaks jälle niisuguste kohtumiste sarja korraldama.

Helju Kaal

Emakeele Seltsis

15. XI 1981 Tartus aset leidnud ettekandekoosolekul rääkis KKI terminoloogia- ja õigekeelsussektori juhataja R. Kull terminoloogiatoõ korraldusest Eestis ja selle kitsaskohtadest ning H. Sepamaa pikaajalise tõlkimistöõ kogemuste varal ebakohadest tänapäeva eesti keeles.

R. Kulli sõnavõtust selgus, et viimastel aastakümnetel on Eestis koostatud ja välja antud üle 70 oskussõnastiku. Peale selle on terminoloogia-sõnastikke ilmunud erialaraamatute lisadena, samuti on olemas arvukalt taime-, linnu- jm. määrataid ning vabariiklikke terministandar-

deid. Nii on kvantitatiivselt olnud üsna edukad. Ka kvalitatiivselt on terminikorraldus muutunud sisukamaks ja kaalukamaks. Rahuloluks pole aga põhjust. Eelkõige jääb vajaka terminoloogiatoõ üldisest keskest korraldusest. Ametkondadevahelise terminoloogiakomisjoni (ATK) töö on tegelikult soikunud. KKI-s moodustatud terminoloogiarihm, kes pidi uurima terminoloogiaprobleeme, oli hõivatud praktilise oskussõnavaratöoga, eelkõige OS-i koostamisega. Alates 1975. aastast eksisteeriva terminoloogia- ja õigekeelsussektori tugevama poole moodustab tegelikult grammatikarihm. Nii töötab KKI-s teaduri tasemel terminoloogia alal vaid 2–3 inimest.

On normaalne, et Eestis oleks kaks terminoloogiatoõ keskest instantsi: 1) terminoloogiakomitee, -komisjon või -nõukogu TA presidiumi juures, kelle ülesandeks oleks teadus- ja tehnikaterminoloogia korrastamine ning koordineerimine, ja 2) terminoloogiasektor, -rühm vms. KKI juures, kes tegeleks nii jooksva praktilise terminoloogiatoõga kui ka selle teoreetilise uurimisega. Meil paraku ei funktsioneeriks kumbki lüli.

Umberkorraldamist vajab ATK töö, nii et selle põhitegevus toimuks sektisoonides; ATK tippkogu võiks endast kujutada loodava TA terminoloogiakeskuse nõukogu.

Hädavajalik on emakeelset materjalist lähtuv terminoloogiatoõ näidisjuhend või käsiraamat, samuti tuleb luua soodsamad võimalused terminoloogiaalaseks uurimistööks ning kvalifitseeritud terminoloogide ettevalmistamiseks.

H. Sepamaa ettekanne põhines pikaajalistel tähelepanekutel meie ilukirjanduskeele, aga ka massikommunikatsiooni kõnepruugi kohta. Esineja valutas südant ebaste sõnakasutuse pärast. Tarvituselt on kõrvale jäänud mitmed ilusalt kõlavad sõnad, nagu *võrdlemisi, vilunud, paiku, umbes* jne. Vale sõnakasutuse põhjuseks pidas esineja kohatist murdekeele ja vene keele liigset mõju meie kirjakeelele.

Tiia Nukka

Kingissepa keelepäev

28. XI 1981 leidis aset keelepäev Kingissepa I Keskkoolis, teine keelepäev selles linnas. Üritusega tähistati tähtsat sündmust: 27. VIII 1901 toimus esimene eesti keele tund tollases Kuressaare gümnaasiumis.

Ühe põhiettekande esitas kooli vilistlane V. Lonn, kes vaatles Saaremaa murrakute iseärasusi ning nende omavahelisi seoseid. Sama kooli õpetaja L. Piibur pidas pikema ettekande J. Aaviku pedagoogilisest tegevusest. J. Aavik on Kuressaare gümnaasiumis töötanud emakeeleõpetajaist kõige enam tuntud, ta töötas siin 1919. aastast 1926. aastani. Esineja märkis, et samas koolis on töötanud teisigi tunnustatud filolooge: A. Univere, B. Sööt, J. Valgma ja A. Vinkel. Mälestusi J. Aavikust õpetajana jutustas tema õpilane, kooli kolmanda lennu vilistlane, hiljem ka ise pikka aega emakeeleõpetajana töötanud R. Soom.

Opilasettekanded käsitlesid J. Aaviku uudisõnu (R. Nõmmik) ning avalikku keelekasutust siltidel (R. Nelis). Vahepalaks esitas õpilane J. Kiiker murdelise loo J. Peeglilt; kannelt mängis rahvapillimees J. Lehtsi.

Varje Lonn

Väitekirjad soome-ugri keelte alalt

30. XI 1981 kaitsti TRÜ erialanõukogus kaks kandidaadiväitekirja, üks komi keele, teine mordva keelte alalt.

NSVL TA Komi Filiaali Keele, Kirjanduse ja Ajaloo Instituudi nooremteaduri T. Prokuševa väitekirj «Infinitiiv komi keeles» oli valminud J. Guljajevi (Söktövkär) juhendusel. Oponentideks P. Alvre ja V. Stšankina (Saransk).

Infinitiivid on eri keelisel kujunenud deverbalsete substantiivide baasil. Nõnda on see üldiselt toimunud nii soome-ugri kui ka indoeuroopa keelkonnas. Kui eesti ma-infinitiivil on otsevastavalt keeltes (mordva -ma, -mo-), siis komi keele ja teiste permi keelte ni-line tüüp

seostub ugri keelte ni-ga (komi *təd-ni*, ungari *tud-ni*

'teadma'). Selle konsonant-ainesel on, tõsi küll, etümoloogiline vaste meie *nud*-kesksõnas, mis osutab soome-ugri keelte infinitiivsete vormide küllaltki hilisele diferentseerumisele.

Komi infinitiivil on veel tänapäevalgi rida ühiseid jooni substantiividega: talle võivad liituda noomenisufiks -*kod'* ja -*moz* ning isegi mitmusetunnus -*jas*. Omapärane ja teiste sugulaskeeltes tundmatu on infinitiivi kasutamine koos postpositsioonidega *vile* 'peale, jaoks', *kindzi* 'välja arvatud, peale'.

Possessiivsufiksiliste vormide detailne analüüs võimaldab väitekirja autoril jõuda usutavale järeldusele, et praeguste erinevate infinitiivvormide taga peitub deverbalsel substantiivi nominatiiv, akusatiiv ja lokatiiv-latiiv. Küllaltki keerukad on komi infinitiivi ja verbivormide homonüümiasuhted, mida ilmekalt illustreerivad ülevaatlilikud tabelid.

Infinitiivi süntaktiline analüüs osutab, et seda võidakse kasutada mis tahes lauseliikmena. Huvitavad on juhud, kus nii lause alus kui ka öeldis on mõlemad väljendatud infinitiiviga. Peale lihtlausete jälgitakse infinitiivi tarvitamist ka liitlausetes. Põhjalikus analüüsis pole unustatud samuti sõnajärge, modaalsust ning intonatsiooni kui diferentseerivaid tegureid.

Mordva Keele, Kirjanduse ja Ajaloo Teadusliku Uurimise Instituudi nooremteaduri O. Poljakovi väitekirja «Afrikaadid ja sibilandid mordva (mokša ja ersa) keeltes ning nende murretes» on eksperimentaalfoneetiline uurimus, aga silmas on peetud ka diakrooniat ning võrdlusi teiste soome-ugri keeltega. Väitekirja koostamist juhendas A. Feoktistov (Moskva), oponentideks P. Ariste ja M. Bibin (Saransk).

Mordva keelte afrikaatide ja sibilantide artikulatsiooni kirjeldades tugineb autor palatogrammidele ja ostsilogrammidele, mis on fotode-na ära toodud ka väitekirjas.

Jälgitud on vastavate häälikuklasside esinemust nii sõna algul kui ka sõna sees.

Kui neli afrikaati (*c, č, č̣, č̥*) on tuntud kogu mordva keelealal, siis sibilantide osas (helitud *s, š, ṣ̌, š̥*, helilised *z, ž, ẓ̌, ž̥*) on ersa esinemus piiratum, sest puuduvad palataliseeritud alveolaarsibilandid *š* ja *ž*. Need on olnud tundmatud ka üldmordva aluskeeles, kuigi helitute sibilantide kõrval figureerisid juba helilised ning palataliseeritud rühma kuulud *š* ja *ž*. Heliliste afrikaatide (*dž, d'ž, dz, d'z*) tarvitusvõimalus on ainult kombinatoorne, näit. *od d'žora* 'noor poiss'.

Kui ersa ja mokša *s* ja *š* artikuleeritakse enam-vähem ühtmoodi, siis ersa *š* ja *ž* on oma moodustusviisilt kaku-minaalsemad kui vastavad mokša häälikud.

Mordva sibilantide ja afrikaatide eelkäijaiks on olnud kunagised soome-ugri **s*, **š*, **ṣ̌* ja **č̣*. Vaatamata küllaltki kirevale esinemusele praegu, on nende häälikuklasside põhiline erinevus veel tänapäevalgi säilinud.

Kummagi väitekirja tulemusi saab rakendada õpetuses, samuti ka vastavate keelte kirjeldavate ning ajalooliste grammatikate koostamisel.

Paul Alvre

Oiendusi

Uno Mereste artiklis «Muutusi eesti keele valdajaskonnas 1970–1979» (KK 1981, nr. 11) leidub kaks eksitavat viga. Tabelis 3 lk. 565 peab viimase veeru esimene protsentarv olema 102,9 asemel 102,2, kolmas protsentarv 145,1 asemel 154,1.

1981. a. 12. numbris palume parandada järgmised trükkivad: lk. 709, 6. rida ülalt: *inimeseihaldus* asemel *inimeseihalus*, lk. 743, 8. r. ülalt: *Vesterasis* asemel *Vesteräsis*, tagakaane siseküljel 9. r. alt: *Lieblingsschmerz* asemel *Lieblingsschmerz*, tagakaane välisküljel 7. r. alt: *Joon* asemel *Jooni*.

СОДЕРЖАНИЕ

Ю. Тонтс. Писатель и его время. Подход к теме «Юхан Смуул и эстонская советская литература»	57
Ю. Туулик. Юхан Смуул — каким я его знал	62
П. Лиас. Лилли Промет как романист	69
Р. Хинрикус. «Я — комсомолец»: генезис поэмы	73
Хельги Вихма, Хейди Вихма. «Мухуские монологи» и мухуский говор	85
ПУБЛИКАЦИИ И МАТЕРИАЛЫ	
И. Сакс (сост.). Выдержки из писем и других материалов Юхана Смуула	92
Два предисловия к «Ледовой книге»	97
О. Йыги (сост.). Письма от коллег к Юхану Смуулу	98
ВОСПОМИНАНИЯ	
А. Каал. Встречи с Юханом из дер. Когувы	102
СРЕДИ КНИГ	
В. Вилланди. Лицо (Ингель Таэл. Рожденная из моря. Таллин, 1981)	108
ОБОЗРЕНИЕ	109

INHALTSVERZEICHNIS

Ü. Tonts. Der Schriftsteller und seine Zeit. Annäherung zum Thema «Juhan Smuul und die sowjetestnische Literatur»	57
Ü. Tuulik. Juhan Smuul — wie ich ihn kannte	62
P. Lias. Lilli Promet als Romanschriftstellerin	69
R. Hinrikus. Die Genesis des Poems «Ich — ein Jungkommunist»	73
Helgi Vihma, Heidi Vihma. «Die Muhuer Monologe» und die Muhuer Mundart	85
PUBLIKATIONEN UND MATERIALIEN	
I. Saks (bearb.). Auszüge aus Juhan Smuuls Briefen und Anderem	92
Zwei Geleitworte zum «Eisbuch»	97
O. Jõgi (bearb.). Briefe der Kollegen an Juhan Smuul	98
ERINNERUNGEN	
A. Kaal. Begegnungen mit Juhan aus Koguva	102
REZENSIONEN	
V. Villandi. Das Gesicht (Ingel Tael. Aus dem Meer geboren. Tallinn, 1981)	108
RUNDSCHAU	109

TEKSTIS SELETAMATA LÜHENDID

ERA = Eesti Rahvaluule Arhiivi kogu KM RO-s; f. = fond; KKI = Keele ja Kirjanduse Instituut; KM = Eesti NSV TA F. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum; KM RO = Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakond; m. = mapp; VÖK = vabariiklik õigekeelsuskomisjon; VÖTI = Vabariiklik Õpetajate Täiendusinstituut; OS = Õigekeelsussõnaraamat, Tallinn, 1976.

**„KEEL ja KIRJANDUS“
MÄRTSIS:**

● Luulemõttevahetuse jätk ● Võrdleva kirjandusteaduse mõisteid ● Johannes Semperi 90. sünniaastapäevaks: väljavõtteid Berliini perioodi kirjadest; J. Semper ja muusika; tema stiililoengud Tartu ülikoolis ● O. W. Masingu keelelised vaated ● Sada aastat ilma C. R. Jakobsonita ● Saksa laenudest eesti keeles ● Uut F. W. Willmanni teose levitamise kohta